

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

УДК 338.48

ПРОЄКТНА ПРОПОЗИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАНТЕОНУ
УКРАЇНСЬКИХ ГЕРОЇВ У МІСТІ КИЄВІ

за спеціальністю: 242 Туризм
галузі знань: 24 Сфера обслуговування
за освітньо-професійною програмою: Туризм
на здобуття освітнього ступеню: Бакалавра

Кваліфікаційна робота бакалавра
студента денного відділення
IV курсу
Голоти Артема Олексійовича

Науковий керівник:
к.геогр.н, доц. Кіптенко В.К.

КИЇВ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	5
1.1. Пантеон як об’єкт рекреаційно-туристичної діяльності: визначення й сутнісні особливості.....	5
1.2. Аналітична схема дослідження	12
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД КРАЇН СВІТУ ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАНТЕОНІВ.....	16
2.1. Закордонний досвід функціонування пантеонів.....	16
2.2. Український досвід функціонування пантеонів	22
2.3. Досвід альтернативних меморіальних об’єктів	32
2.4. Корисні практики для проєктної пропозиції	36
РОЗДІЛ 3. ВІЗІЯ ТА ПРОЄКТНА ПРОПОЗИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАНТЕОНУ УКРАЇНСЬКИХ ГЕРОЇВ.....	38
3.1. Суспільно-політична візія Національного пантеону українських героїв.....	38
3.2. Формування ідейних та організаційно-сервісних основ проєкту Національного пантеону українських героїв.....	42
3.3. Проєктна пропозиція Національного пантеону українських героїв..	48
ВИСНОВКИ.....	58
ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ	60
ДОДАТКИ	69

ВСТУП

Актуальність дослідження. Війна, що російська федерація розв'язала проти України, створює загрози та виклики українській державності не тільки на полі бою, але й у головах людей. З огляду на важливість зміцнення української культури, автентичності, культу військових та з огляду на нагальні виклики у сенсі національно-патріотичного виховання, створення меморіальних об'єктів є інструментом вирішення даних проблем. В контексті створення об'єктів шани та пам'яті одним з найбільш резонансних та значущих є Національний пантеон українських героїв на території парку «Аскольдова могила», що був запропонований петицією до Президента України №22/184520-еп громадянкою Михайловою Аліною Артурівною 21 березня 2023 року.

Проблемі створення українського пантеону присвячена робота Л. Чупрія [67], наукова стаття Т. Цимбал [66] та стаття Українського інституту національної пам'яті [44]. Дані праці здебільшого спрямовані на оцінку важливості створення меморіальних об'єктів, проте формування особливостей організації їх функціонування (в тому числі у розрізі туристичного обслуговування) та об'єкти, що потенційно повинні увійти до комплексу вивчені недостатньо.

Метою роботи є розробка проєктної пропозиції Національного пантеону українських героїв у місті Києві.

Завдання, які потрібно виконати задля досягнення поставленої мети:

- сформулювати поняття пантеону як об'єкту рекреаційно-туристичної діяльності
- розробити аналітичну схему дослідження
- дослідити закордонний та український досвід функціонування пантеонів
- дослідити досвід функціонування альтернативних меморіальних об'єктів

- сформулювати перелік корисних практик для проєктної пропозиції
- проаналізувати суспільно-політичну візію, ідейні основи проєктної пропозиції створення Національного пантеону українських героїв
- визначити функціональні потреби реалізації проєкту

Об'єктом даного дослідження є парк «Аскольдова могила», що знаходиться на схилах річки Дніпро у центральній частині міста Києва як рекреаційно-туристичний об'єкт.

Предметом дослідження є можливості створення на території парку «Аскольдова могила» Національного пантеону українських героїв.

У роботі були використані такі методи дослідження як: спостереження, аналіз, синтез, абстрагування, ретроспективний аналіз, інтерв'ю, опис, анкетне опитування.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Пантеон як об'єкт рекреаційно-туристичної діяльності: визначення й сутнісні особливості

У сучасному світі ми можемо спостерігати постійне зростання важливості рекреації у розрізі відновлення сил людини задля забезпечення її здорового функціонування.

Термін «рекреація» з латини означає відновлення (h recreatio), з польської мови – відпочинок (rekreacja), а з французької – розвага, відпочинок, зміна дій (recreation).

Литвиненко Р. визначає рекреацію як процес відновлення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини, який забезпечується системою заходів і здійснюється у вільний від роботи час на спеціалізованих територіях. Дане визначення підкреслює, що важливою складовою процесу є місце. Також воно розділяє відновлення сил людини на фізичний, духовний та нервово-психічний аспект. [61]

Згідно порталу «Велика українська енциклопедія», рекреація – це відпочинок, оздоровлення, культурно-пізнавальна та інша діяльність людини на спеціально відведеній території з відповідною інфраструктурою за межами постійного місця проживання. В цьому визначенні більшим є акцент на видах діяльності, які можна вважати рекреацією. [25]

І. Смаль та В. Смаль тлумачать поняття рекреації як відновлення чи відтворення фізичних і духовних сил, що витрачені людиною в процесі життєдіяльності, а також зазначають, що вона включає різноманітні види діяльності у вільний час, що спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола як особистих, так і соціальних потреб та запитів. Дане визначення підкреслює, що одним з аспектів відновлення є задоволення особистих та соціальних потреб людини. [63]

Що стосується іноземних джерел, то електронний ресурс «Oxford Reference» подає рекреацію, як будь-яку діяльність, яка бадьорить, задовольняє та приносить людям задоволення, якою вони займаються на

добровільній основі під час проведення їхнього дозвілля. [14] В той час як Г. Акел вважає рекреацію сукупністю заходів, що базуються на розвагах та відпочинку, здійснюються добровільно та покращують і освіжають когнітивне, фізичне та соціальне здоров'я людини, її якість життя. [5]

Аналізуючи вищезазначені терміни українських та закордонних вчених, вважаємо найбільш чітким та повним визначення рекреації, як процесу, що спрямований на відновлення або відтворення фізичних, духовних та нервово-психічних сил людини шляхом впровадження системи заходів переважно відпочинкового, оздоровчого та культурно-пізнавального характеру у вільний від роботи час на спеціально облаштованій території, що буде сприятливою також і задля задоволення широкого кола особистісних та соціальних потреб.

Поняття рекреаційна діяльність має різні визначення, які найчастіше спираються або на законодавчі положення та визначення, або на дослідників. До прикладу, Величко В. наводить таке визначення: «Рекреаційна діяльність - діяльність людини у вільний час, здійснювана з метою відновлення фізичних сил людини і характеризується різноманітністю поведінки людей і самоцінністю її процесу.» [23] Масляк О. бачить рекреаційну діяльність як один із комплексних видів життєдіяльності людини, спрямований на оздоровлення і задоволення духовних потреб у вільний від роботи час. [39] Колотуха О. визначає рекреаційну діяльність як комплексний вид життєдіяльності людини, спрямований на відпочинок, оздоровлення і задоволення духовних потреб у вільний від роботи час. [34] А згідно положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, - це діяльність, яка здійснюється з метою відновлення фізичних, розумових і духовних сил людини шляхом створення умов для їх пізнавального та загальнооздоровчого відпочинку. [57]

Підсумовуючи зазначене вище, в нашому дослідженні ми розглядаємо рекреаційну діяльність як комплексний вид життєдіяльності людини у

вільний від роботи час, що спрямований на відновлення розумових, духовних і фізичних сил людини на спеціально облаштованій території і характеризується самоцінністю його процесу.

Що стосується туристичної діяльності, то М. Кляп та Ф. Шандар трактують туристичну діяльність, як соціальну активність людей, які працюють в туристичній сфері, мають певний соціальний статус у відповідності до посади, яку вони займають і соціальну роль, що охоплює сукупність посадових обов'язків і службових функцій. [32] В свою чергу Сироїд Н. визначає туристичну діяльність більш лаконічно, визначаючи її як діяльність з надання різноманітних туристичних послуг відповідно до вимог законодавства. [61] Звертаючись до іноземних джерел та порталів, слід відзначити закон, що діє на території Гани, де туристична діяльність трактується як комерційна діяльність, що сприяє наданню послуг з розміщення, харчування та інших послуг туристичних підприємств та задовольняє потреби людей, які подорожують заради задоволення або по справах, що здійснюються з туристичною метою. [16]

Спираючись на вищезазначене трактування, туристичну діяльність можна розглядати як комерційну діяльність, що спрямована на задоволення потреб туристів шляхом надання різноманітних туристичних послуг відповідно до вимог чинного законодавства.

У своїх роботах Смаль І. та Смаль В. розрізняють три форми використання часу, що відведений на рекреацію – туризм, лікування або оздоровлення та відпочинок. [63] Поняття «рекреаційно-туристична» може включати всю (чи майже всю) сукупність явищ і процесів, що пов'язані із відновленням сил людини та задоволенням її особистих та соціальних потреб.

Логічно також буде зазначити, що досить поширеною є думка, що рекреація є ширшим поняттям, що включає практично всі види діяльності людини у вільний від роботи час, а туризм є більш вузьким та глибоким

поняттям, адже він супроводжується споживанням товарів та послуг з використанням наявного ресурсного потенціалу території. [63]

Отже, з огляду на вищезазначене, рекреаційно-туристична діяльність – це діяльність, що спрямована на відновлення розумових, духовних і фізичних сил людини, а також задоволення її особистісних та соціальних потреб у вільний від роботи час, шляхом надання туристичних товарів та послуг за межами її місця постійного проживання, використовуючи наявний ресурсний потенціал території.

Згідно викладених вище понять, об'єктом рекреаційно-туристичної діяльності є певна територія, яка має привабливий ресурс, що має здатність до відновлення особи в різних аспектах (розумовому, фізичному, духовному), а також до задоволення як особистісних, так і соціальних потреб людини.

Слово пантеон є полісемічним. Найчастіше у вітчизняній літературі пантеон визначається як храм, що присвячений усім або багатьом богам. Іншим поширеним значенням пантеону є сукупність богів того чи іншого культу. Також пантеоном називають усипальницю, місце поховання видатних людей. У переносному значенні слово може вживатися як збірка, сукупність гідних пам'яті витворів мистецтва, літератури, фактів історії. [51; 52] В іноземних же джерелах визначають пантеон ще і як невелику групу людей або речей, які вважаються найважливішими у своєму типі, [12] а електронне джерело «Merriam-Webster» подає одне із значень пантеону як будівлю, що служить місцем поховання або містить меморіали відомим загиблим нації. [13]

В даній роботі ми переважно будемо працювати зі значенням пантеону як місцем поховання видатних людей, де також розташовані і меморіальні пам'ятки.

Пантеон є локацією, і його можна розглядати як об'єкт туристично-рекреаційної діяльності, так як він може бути туристично привабливим з огляду на свою унікальність, що проявляється у демонстрації культури,

духу, ментальності, історії певної нації і є символом вдячності особистостям, що є одними з найяскравіших діячів в історії певної держави, що і може впливати на туриста та місцевого мешканця з духовної точки зору, маючи позитивний вплив на внутрішнє (духовне) відновлення.

Зазвичай пантеони мають як патріотичну, так і рекреаційну складову. Патріотична складова полягає у зверненні до патріотичних відчуттів людини, посиленні любові до держави, підвищенні мотивації та духу, зверненні уваги на важливість продовження та творення історії народу. Відвідування даної локації також можна розглядати як частину національно-патріотичного виховання, особливо у розрізі військово-патріотичного виховання, що є важливим напрямком роботи з поколіннями різного віку задля посилення національної свідомості, покращення обороноздатності та могутності держави.

Рекреаційна ж складова має на меті відновлення людини у розумовому, фізичному та духовному аспектах шляхом відвідування пантеону. Відвідування такого об'єкту за видами рекреації за Масляком О. [39] слід віднести до пізнавальної рекреаційної діяльності, і хоча даний вид можна розглядати як складову інших видів, у відвідуванні пантеону пізнавальна складова є домінантною. Дана локація може мати позитивний вплив на внутрішніх туристів і сприяти задоволенню їх рекреаційних потреб шляхом розвитку кругозору, ширшого розуміння історії, докладного вивчення визначних постатей народу, створення традицій вшанування їх пам'яті. Для іноземних відвідувачів домінантним буде ефект знайомства з місцевою культурою, національними ідеями та діячами, що не тільки популяризує певну націю, а й дає можливість закордонним відвідувачам отримати щось для себе, свого розвитку, своїх поглядів, що, як результат, позитивно впливатиме на розвиток як на мікрорівні (розуміння певної нації конкретною особою), так і на макрорівні (вибудова партнерських відносин між країнами задля спільних проєктів щодо культурного розвитку та рекреації у майбутньому).

Спираючись на твердження О. Масляка [39], можна дійти висновку, що пізнавальна рекреація залишається актуальною й буде такою і в майбутньому, адже даний науковець зазначає, що потреба в пізнавальній рекреаційній діяльності зростає із підвищенням освітньо-культурного рівня людей, розвитком їхнього інформаційного і транспортного забезпечення. Дані тенденції ми спостерігаємо і в умовах сьогодення, не в останню чергу через науково-технічний прогрес, явище глобалізації та щорічне підвищення рівня освіченості населення світу.

Як вже зазначалося, пантеон повинен забезпечувати рекреаційні потреби як місцевих жителів, так і туристів. Задля реалізації даної мети структура комплексу передбачає наявність різних об'єктів задля задоволення різних категорій як місцевого, так і іноземного населення.

Однією з найважливіших складових сучасного пантеону повинна бути його доступність. Що стосується транспортної доступності, даний об'єкт повинен знаходитися у центральній частині міста. Це обумовлено не тільки важливістю об'єкта, а й відвідуванням його гостями міста, які хочуть витратити якнайменше часу на відвідування цікавих локацій. Також локація повинна бути розташована біля основних транспортних шляхів, що забезпечить комфортність трансферу як громадським, так і приватним транспортом.

Бажано, щоб поруч був облаштований паркінг для автомобілів, що є критично важливим для центральної частини міста, де можливості паркування є обмеженими. Вирішення цієї проблеми допоможе не тільки у забезпеченні комфортних умов відвідування, а й допоможе уникнути паркування у заборонених місцях, що буде мати позитивний вплив також і на естетичну привабливість локації.

В сучасному світі не забезпечення доступності людям з інвалідністю – негативна оцінка доступності загалом. З огляду на це, вкрай важливим є забезпечення максимального комфорту для людей з інвалідністю. В більшості країнах світу з розвинутою туристичною галуззю вже розроблені

спеціальні норми, які забезпечують людям з різними вадами, в тому числі і вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату, комфортне відвідування. В аспекті турботи про людей з інвалідністю вважаємо одним з ключових факторів роботу соціальних працівників, які за високої професійної підготовки здатні на кваліфіковану підтримку й допомогу всім відвідувачам.

Важливою складовою створення такої локації також є максимально можливе збереження навколишнього середовища. Це обумовлено в тому числі й забезпеченням рекреаційних потреб відвідувачів, адже дослідження вчених з університету Вермонту виявило, що чим зеленіший простір, в якому знаходяться люди, тим вони щасливіші. [4]

При проєктуванні даного місця потрібно враховувати територію, що до цього могла бути озелененою, що вимагає від новостворених об'єктів збереження екологічних аспектів їх існування, шляхом створення нових насаджень, збереження старих, прокладання трав'яного килиму обабіч стежок тощо. Ці заходи дозволять місцю не тільки зберегти природу на місцевості, а й підвищити комфорт відвідувачів локації через кращу якість повітря, спів пташок, прохолоднішу температуру влітку тощо.

Важливим також є розрізнення військово-меморіальних кладовищ та пантеонів. Під військово-меморіальним кладовищем розуміється місце вшанування та увічнення пам'яті загиблих (померлих) захисників та захисниць певної країни, в той час як пантеон має більш широке поняття та призначення – окрім захисників та захисниць держави там повинні бути могили та кенотафи і видатних цивільних осіб, монументи, що будуть викликати почуття гордості за країну та відчуття причетності й відповідальності до творення історії народу, яку започаткували предки, серед яких часто і представлені у пантеоні відомі особистості. Тож пантеон має також і велике символічне значення у розрізі охоплення широкого контингенту видатних діячів держави, в тому числі, і цивільного, задля

формування певного символу й осередку ідей країни у поєднанні вищезазначених компонентів.

Пантеон є важливим місцем задля формування національної свідомості, посилення єдності, національної консолідації та утвердження ідей державності. Потенціал даної локації у розрізі впливу як на місцевих жителів, так і на закордонних відвідувачів обумовлює важливість її використання у різноманітних туристичних маршрутах, екскурсіях, іноземних візитах, визначних подіях.

Найчастіше пантеони включені до базових туристичних маршрутів містом, адже є одними з основних інструментів демонстрації особливостей певної нації, що є привабливим для туристів.

Розглядаючи подібні локації у розрізі більш спеціалізованих туристичних маршрутів, до прикладу, на тематику темного туризму, вони є цікавими через наявність у пантеонах захоронень великої кількості видатних діячів певної нації в одному місці. Це викликає інтерес як у туристів, що мають поверхневу цікавість до захоронень, так і для дослідників конкретних особистостей, істориків тощо.

Виходячи з підвищених рекреаційних потреб осіб, що пережили та переживають наслідки війни, а також зі зростанням уваги світу до України, вважаємо за доцільне створення пантеону як об'єкту рекреаційно-туристичної діяльності, що повинен мати потенціал задля відновлення сил людей в розумовому, духовному та фізичному аспектах та здатність до задоволення потреб відвідувачів.

1.2. Аналітична схема дослідження

Задля визначення актуальних проблем, що прямо або опосередковано пов'язані з туристичною галуззю, було використано метод спостереження за інформаційними наративами на території України. Даний метод характеризується систематичним, цілеспрямованим та планомірним сприйняттям об'єкта, що вивчається. Він дозволив віднайти ту проблему, що може бути розв'язана за допомогою проведення дослідження.

При опрацюванні першого теоретичного розділу потрібно було сформулювати поняття пантеону як об'єкту рекреаційно-туристичної діяльності. Задля цього був використаний метод аналізу та синтезу.

Тобто спочатку був використаний метод аналізу, який полягав у розкладанні сутності поняття пантеон на складові частини, які були проаналізовані окремо у межах єдиного цілого. Даний метод дозволяє розчленовувати складні явища на більш прості частини, що дозволяє складне звести до простого.

Далі був використаний метод синтезу, що полягав у з'єднанні окремих складових частин сутності пантеону у єдине ціле. Синтез тісно пов'язаний з аналізом та дає змогу поєднати ті частини, що були розчленовані у процесі аналізу, дозволяє встановити зв'язок та пізнати предмет як єдине ціле.

Задля досягнення цієї мети була розроблена понятійна мапа: рекреація – рекреаційна діяльність – туристична діяльність - рекреаційно-туристична діяльність - об'єкт рекреаційно-туристичної діяльності; пантеон.

Також однією з форм аналізу вважається класифікація предметів і явищ. Даний метод також був використаний задля класифікування відвідування пантеону до пізнавальної рекреаційної діяльності за класифікацією Масляка О. [39]

Загалом єдність аналізу та синтезу дозволяє об'єктивно, адекватно пізнавати дійсність, а також відображає єдність протилежностей у відношенні до взаємопов'язаності окремого і загального. Тому використання даного методу є доцільним задля формування поняття пантеону як об'єкту рекреаційно-туристичної діяльності.

Задля розрізнення понять пантеон та військово-меморіальне кладовище був використаний метод порівняння, що покликаний встановити спільні й відмінні ознаки між об'єктами. Використання даного методу обумовлене сутнісною схожістю вищезгаданих об'єктів.

Задля дослідження закордонного та українського досвіду функціонування пантеонів, а також задля дослідження функціонування

альтернативних меморіальних об'єктів переважно використовувався метод спостереження, що дозволив виявити сутність та особливості різних об'єктів, що були створені за різних умов.

Задля надання корисних практик з вищевказаного досвіду для проєктної пропозиції був використаний метод абстрагування, що дозволив виділити найбільш влучні складові створення та функціонування даних об'єктів, що можуть бути застосовані задля Національного пантеону в Україні.

Задля аналізу суспільно-політичної візії створення Національного пантеону українських героїв був використаний метод ретроспективного аналізу, результатом якого є визначення змін у даній візії у суспільстві та політиці з плином часу. Даний метод є корисним у даній ситуації, адже дозволяє виявити кореляцію між певними подіями та суспільно-політичними настроями.

Задля формування ідейних основ проєкту Національного пантеону українських героїв спочатку був використаний метод інтерв'ю. Він дозволив виявити обізнаність, відношення до певних ініціатив та власне бачення локації представниками різних сфер, що дозволяє отримати різноманітний погляд на створення меморіального комплексу, а також отримати певні рекомендації стосовно реалізації даного проєкту та його функціонування.

Задля подальшої оцінки суспільної думки стосовно створення та функціонування Національного пантеону був використаний метод анкетного опитування. В даній ситуації його перевагою є те, що він дозволив визначити ступінь підтримки громадськістю певних ініціатив, а також їх потенційну взаємодію з комплексом.

Задля створення проєктної пропозиції Національного пантеону українських героїв та визначення його функціональних потреб був використаний метод опису. Він дозволив створити комплекс рекомендацій стосовно створення Національного пантеону у місті Києві, маючи

аргументи у вигляді результатів анкетного опитування та інтерв'ю з фахівцями з різних галузей.

Отже в даній роботі ми розглядаємо пантеон як місце вшанування видатних діячів певної нації. Пантеон як об'єкт рекреаційно-туристичної діяльності має певні особливості, що відрізняють його від подібних об'єктів, а також певну концепцію, що обумовлює його привабливість як з рекреаційної, так і з туристичної точки зору. При створення пантеону потрібно брати до уваги місце, де він має бути створений та сучасні тенденції, що дозволяють отримати найкращий досвід відвідування комплексу як для туристів, так і для відвідувачів. Аналітична схема дослідження, в свою чергу, дозволяє обрати інструменти, які будуть влучними та сприятимуть виконанню поставлених завдань у дослідженні та досягненні його мети – розробки проєктної пропозиції Національного пантеону українських героїв у місті Києві.

РОЗДІЛ 2. ДОСВІД КРАЇН СВІТУ ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАНТЕОНІВ

Пантеони в різних країнах світу є дуже різноманітними. Деякі з них представлені у формі крипти релігійних закладів, деякі як окрема споруда, а деякі як почесні поховання на відкритій місцевості. Тож опрацювання світового й українського досвіду функціонування меморіальних комплексів, у тому числі альтернативних, обумовлено віднайденням найкращих практик задля створення й функціонування Національного пантеону українських героїв.

2.1. Закордонний досвід функціонування пантеонів

Польща відома двома місцями, де захоронені видатні польські діячі. Один пантеон знаходиться у Кракові, а інший - у Варшаві. Першим похованим у Краківському пантеоні був князь Болеслав Кучерявий, який був похований в Кафедрі на пагорбі під назвою Вавель. Також тут спочивають видатні державні діячі та діячі культури - Тадеуш Костюшко та Юзеф Пілсудський, два видатних начальних вожді Польщі, а також поет Адам Міцкевич. Представники польських королівських династій також спочивають тут разом і з іншими відомими польськими діячами. З відносно нещодавніх подій можна відзначити поховання у квітні 2010 р. президента Польщі Леха Качинського та його дружини Марії Качинської, які трагічно загинули у Смоленський катастрофі.

Варшавський пантеон облаштований у крипті, тобто нижній частині, Храму Божого Провидіння. Дане місце призначено для поховань «найвидатніших польських патріотів, а також людей культури та науки». З видатних польських особистостей, що поховані у Пантеоні слід відзначити Ришарда Качоровського, який був останнім президентом Польщі у екзилі, громадську діячку Зофію Корбонську, міністра закордонних справ Польщі кінця ХХ ст. Кшиштофа Скубишевського, католицьких священників Здзислава Круля, Юзефа Йонєца та Здзислава Пешковського.

У квітні 2024 року храм став місцем зйомок популярного американського науково-фантастичного серіалу "Foundation". За сценарієм храм став місцем притулку для людей, які створюють громаду. З декорацій на храм додали лише полотна із символами. Виручені кошти дозволять профінансувати важливий елемент модернізації енергетичної інфраструктури храму, що значно скоротить витрати на електроенергію, що становить більшу частину постійних експлуатаційних витрат комплексу. [17]

Італійський пантеон був збудований майже дві тисячі років тому як храм усіх богів. Дана будівля була символом могутності Римської імперії, а сьогодні виконує функцію національного мавзолею. У Пантеоні захоронені видатні діячі історії Італії – представники Савойської королівської династії. Тут знаходиться гробниця короля Умберто I та його дружини Маргарити. Держсекретар Консальві був увічнений в пам'ятнику, який був створений 1824 року видатним скульптором з Данії - Бертелем Торвальдсеном. Прах Віктора Еммануїла II, італійського короля, також знаходиться у Пантеоні. Першим, хто висловив своє бажання бути похованим у Пантеоні, був великий художник епохи Відродження – Рафаель, і його бажання було виконано. [48]

В Італійському пантеоні також знаходиться оригінальна ікона VII ст. – Мадонна з немовлям. Це одна з найрідкісніших збережених ікон, що були поширені в церквах того періоду. Для цієї святині облаштований напівкупол апсиди, що покритий золотою мозаїкою хрестових візерунків. Також тут можна побачити деякі фрагменти декору, що датовані II століттям н.е. [50]

Французький пантеон побудований у 1764 році та відіграє роль усипальниці для видатних французьких діячів. Даний пантеон знаходиться у Парижі, в Соборі святої Женев'єви. Будівля є помпезною пам'яткою класицизму, що декілька разів змінювала своє призначення.

Спочатку тут ховали святих та королів. В часи Великої французької революції культова будівля була перетворена на громадське місце, де центральними постатями були Руссо, Вольтер і Марат. Будівля знову стала храмом під час правління Наполеона, тут ховали видатних державних мужів та воїнів. Після чергової революції у 1830 році пантеон знову перестає бути храмом, і до сьогодні залишається місцем поховань видатних французьких діячів та одним з головних туристичних об'єктів Парижу. Окрім видатних діячів, що були згадані вище, тут також поховані полководці періоду наполеонівських війн – Лазар Карно та Жан Лан, президент Французької Республіки Саді Карно, вчені П'єр та Марія Кюрі, Поль Ланжевєн та Жозеф-Луї Лагранж, винахідник відомого шрифту для людей з вадами зору – Луї Брайль. З відносно нещодавніх подій слід відзначити перепоховання видатного письменника Олександра Дюма-старшого у 2002 році. [44]

Вестмінстерський абатство, що було споруджене майже тисячу років тому відіграє важливу роль пантеону у Великій Британії. Воно є одним з головних місць пам'яті для британців. Тут спочивають прославителі британської корони. У абатстві також поховано багато царів та цариць. Прикладом таких поховань біля святині є Едвард Сповідник, а в каплиці - Генріх VII. Георг II, який помер у 1760 році був останнім сувереном, що був похований у абатстві. Після нього правителів ховали у замку Віндзор.

Абатство сповнене відомими британськими діячами, серед яких сер Ісаак Ньютон, Ернест Резерфорд, Девід Лівінгстон тощо. На території абатства виділяється частина південного трансепта, більш відома як Куточок Поетів. Тут розташовані гробниці Бена Джонсона (похований у вертикальному положенні), Роберта Браунінга, Джеффри Чосера, Джона Драйдера та інших. В той же час північний трансепт відомий багатьма пам'ятними знаками саме державним діячам Великої Британії. Також в центрі нефа біля західних дверей знаходиться могила «Невідомого воїна», що була перевезена з Бельгії (Фландрії) у 1920 році. У абатстві також розташовано чимало кенотафів, тобто символічних поховань. Крім

вищезгаданого у даному місці проводжають в останню путь найвидатніших британських діячів. [44; 24]

Національним Пантеоном у Португалії є церква Святої Енґрасії, що знаходиться у Лісабоні. Тут поховані португальці, що своєю діяльністю прославили свою державу. Церква була перетворена на Національний пантеон під час Першої Португальської Республіки, у 1916 році. Дану споруду було остаточно добудовано лише у 1966 році за правління уряду диктатора Антоніу де Олівейра Салазара. Зі всіх діячів “Estrada Novo” там був похований лише Оскар Кармона.

Загалом у Національному пантеоні Португалії поховані такі видатні діячі, як президенти Теофіло Брага, Сідоніо Паїс, Мануель де Арріага, кандидат у президенти Умберто Дельгадо, письменники Алмейда Гаррет та Софія де Мелло, футболіст, володар «Золотого м'яча» Еусебіо та інші. Окрім реальних поховань тут також присутні і символічні - кенотафи. Символічними похованнями тут відзначені Педро Альварес Кабрал, Луїс де Камоенс, Афонсу де Альбукерке, Васко да Гама, Генріх Мореплавець та інші. [15]

Національним пантеоном Венесуели також є релігійна споруда - церква. Вона призначена для поховань відомих особистостей й розташована у столиці Венесуели - Каракасі. Дана споруда є місцем останнього спочинку видатних діячів та героїв Боліварської Республіки Венесуела.

Пантеон, що розташований у північній частині міста на початках розглядався як церква Святого Тринідаду, що була збудована у 1870 році на місці іншої церкви, що була зруйнована. Відповідальним за будівництво був Хуан Домінго дель Сакраменто Інфанте, і ця споруда стала предметом для гордості всієї країни. Архітектурним стилем, що був використаний у будівництві був колоніалізм. Пізніше він був перероблений під час реконструкції в перший неоготичний проєкт для Венесуели.

27 березня 1874 року церква була оголошена Національним пантеоном президентом Антоніо Гусманом Бланко задля збереження тіл

багатьох видатних людей та героїв незалежності. Центральною постаттю, що розташована на всьому центральному нефі є військовий та політичний лідер Симон Болівар, останки якого були перенесені сюди двома роками пізніше. Місце віттаря було зайнятим саркофагом героя із бронзи, а менші світила були розташовані у проходах. В Національному пантеоні Венесуели можна знайти поховання таких видатних діячів як Хосе Григорій Монагас, Маркес дель Торо, Андрес Абаров, Езекіель Замора та інших.

Окрім виконання функцій мавзолею будівля служить місцем збереження важливих витворів мистецтва, серед яких кришталева люстра Баккара до якої входять більше 4000 предметів та 230 вогнів. [8]

В 17 кілометрах від столиці Казахстану, Нур-Султану, поблизу села Кабанбай батир знаходиться Національний пантеон Казахстану. Тут захоронені видатні постаті Республіки Казахстан, які зробили значний внесок у розвиток держави.

Даний пантеон є відносно молодим, його історія починається у 2013 році. Тоді астанинський алкімат оголосив про конкурс на найкращу модель місця. Трохи згодом з'явився затверджений проєкт кладовища. Не дивлячись на те, що на той час локація була лише проєктом, це не завадило хоронити на території цвинтаря видатних постатей Казахстану.

Згідно постанови влади Республіки Казахстан, організація захоронення померлих осіб покладена на місцеві виконавчі органи областей, міст республіканського значення, столиці, за ініціативи близьких родичів чи законного представника померлого.

Земля під могили видається безкоштовно. За інформацією «newtimes.kz» на створення даного пантеону пішло більш як 950 млн тенге, що еквівалентно більше 2 млн доларів США.

Тут захоронені такі видатні для Казахстану постаті як поетеса Фаріза Онгасинова, Генеральний прокурор Казахстану Максут Нарікбаєв, Герой Праці Казахстану Абиш Кекилбаєв, акім Акмолинської області Сергій

Дьяченко, заступник Міністра оборони Республіки Казахстан Мухтар Алтинбаєв та інші. [31]

Казахстан має визначені положення щодо того, хто може бути похований у Пантеоні. Серед них:

- Президенти Казахстану;
- прем'єр-міністри Казахстану та їхні заступники, голови палат Парламенту та їх заступники, державні радники, керівники Адміністрації Президента, голови Конституційного суду, Верховного суду та Національного банку;
- міністри, керівники державних органів, безпосередньо підлеглих та підзвітних президенту Казахстану, акіми областей, міст республіканського значення та столиці;
- особи, удостоєні звань Народний герой Казахстану та Герой Праці Казахстану;
- громадяни, нагороджені національними орденами «Золотого орла», Батьківщини, «Трудової слави» трьох ступенів;
- громадяни, які удостоєні звань «Герой Радянського Союзу», «Герой Соціалістичної Праці»;
- громадяни, удостоєні почесного звання «Льотчик-космонавт Казахстану»;
- інші громадяни за особливим рішенням президента Казахстану. [28]

Пантеон Мтацмінда є некрополем видатних діячів Грузії. Він розташований на горі Мтацмінда навколо релігійної установи – храму Святого Давида. Історія даної місцевості починається ще у VI столітті, коли на схилі Мтацмінди (у перекладі – «Свята гора») поселився монах на ім'я Давид Гареджійський. Його поселення було пов'язане з утвердження християнської віри. Житлом для себе він обрав невеличку печеру, біля якої збудував невеличку каплицю для читання молитов.

У середині XIX століття на цьому місці було збудовано церкву Мамадавіті, що у перекладі означає Батько Давид. Над даною печерою, що

служувала прихистком для Святого Давида, спорудили церкву Іверської ікони Богоматері, на південь від якої знаходиться храм Преображенський, який за зовнішнім виглядом нагадує дзвіницю.

Офіційно Пантеон Мтацмінда був відкритий у 1929 році. Тут спочивають видатні постаті грузинської науки та мистецтва. Всього на території знаходиться понад 40 поховань. Цікавою особливістю локації є джерело, яке назване на честь Святого Давида. [49]

2.2. Український досвід функціонування пантеонів

Поховання святих у печерах Києво-Печерської лаври вважають першим українським пантеоном. Тут протягом багатьох віків створювався пантеон видатних представників вищих церковних ієрархів, князівських династій та осіб з українських, литовських та родин іншого походження. Прикладами таких постатей є сестра Володимира Мономаха Євпраксія, князь Гліб Всеславович, останній київський князь Симеон Олелькович, український політичний, церковний та освітній діяч Петро Могила, лаврські архимандрити Роман Копа, Іонакій Сенютович, Павлю Конюкsevич та інші.

У XVI ст. з'являється традиція прикрашати надгробки скульптурними портретами. Як приклад значних пам'яток мистецтва можна назвати надгробки князеві Константинові Острозькому 1579 р., та князеві Костянтину Іпсіланті 1930 р..

Вже наприкінці XIX ст. на території лаври сформувався величезний цвинтар, право на поховання в якому здобували представники різних соціальних груп та походжень. [44; 46]

З огляду на унікальність та важливість Києво-Печерської лаври, внесення її до списку світової спадщини ЮНЕСКО, її відвідування користується попитом серед туристів. Попит породжує пропозицію, що має вияв у формуванні великої кількості екскурсійних продуктів, сувенірів, варіантів обслуговування.

Спираючись на дані офіційного сайту Національного заповіднику «Києво-Печерська лавра», на її території проводиться екскурсійний

супровід українською та чотирма іноземними мовами (англійською, польською, німецькою, італійською). З одного боку це є доказом зацікавленості об'єктом серед іноземних відвідувачів, а з іншого – свідчить про якісну організацію обслуговування туристів, звертання уваги на потреби закордонних відвідувачів.

Пропонуються також екскурсійні послуги як для окремих відвідувачів, так і для організованих груп, за умови, що їх чисельність перевищує 15 осіб. Екскурсію з індивідуальним гідом можуть прослухати до 9 осіб.

Територією заповідника проводяться різноманітні екскурсії, серед яких: оглядові та тематичні лекції-екскурсії, квести (інтерактивні уроки-екскурсії), уроки-екскурсії. Дані види екскурсій проводять тільки наукові працівники заповідника та штатні лектори-екскурсоводи. [46]

Заповідник також має аудіогід на безкоштовному ресурсі «izi.travel», що включає у себе аудіодоріжки з коротким текстом по основним об'єктам комплексу двома мовами – англійською та українською, текстовий опис, розташування на карті та фотографії, що покращує досвід самостійного відвідування Києво-Печерської лаври туристами, надаючи їм базові, поверхневі знання про локації. [3]

Національний заповідник активно висвітлює своє життя у соціальних мережах. Він має свій канал на YouTube, де регулярно виходять відео про об'єкти, екскурсії та виставки переважно українською мовою, але деякі відео мають англійські субтитри, а сторінка на facebook переважно допомагає у інформуванні щодо графіку проведення служб та просуває заходи, що проводяться на території святині. [42; 43]

Зв'язок з комплексом підтримується за допомогою як міських так і телефонних номерів, а також через електронну пошту.

Аскольдова могила у Києві має всі ознаки пантеону. Це видатна місцевість з потужним історичним контекстом, адже саме тут за легендою у 882 році відбулося вбивство братів Аскольда та Діра князем Олегом Віщим,

після чого він захопив владу у Києві. Спираючись на «Повість временних літ» вони разом правили Київським князівством у 860-882 роках. За традицією вважається, що саме Олег є засновником великої держави Київська Русь (882-1240 рр) та її першим правителем до 912 року.

Сакральність даного місця також пояснюється його історією й важливою роллю, яку Аскольдова могила виконувала весь час її існування. У кінці XVII ст. коштом Івана Мазепи тут було споруджено Микільський військовий собор на горі над церквою Святого Миколи, до келій якого переселилася більшість ченців з Микільського монастиря. З огляду на даний факт у XVIII ст. територія навколо церкви Святого Миколая була перетворена на цвинтар та стала відомою як некрополь «Аскольдова могила».

В подальшому дерев'яна церква Святого Миколая була розібрана, після чого збудували церкву-ротонду за проєктом Андрія Меленського, в якій було підвальна крипта на 77 поховань. У 1845 році цвинтар на Аскольдовій могилі закрили для поховань, проте у другій половині XIX – на початку XX ст. на ньому почали поховання саме видатних цивільних та військових осіб, що є явною відмінною рисою пантеону.

Храм закривався у 1934, на його місці створили парк. Проте вже в часи незалежної України був відновлений зовнішній вигляд храму за проєктом архітектора В. Хромченкова. Відбувся новий розпис храму художниками В. Васильєвим, І. Ганіною та Ю. Матвійчуком.

На території парку можна побачити також один зі збережених склепів, дзвіницю, скульптуру Діви Марії, пам'ятний знак «1100-ліття віднайдення угорцями своєї Батьківщини», пам'ятник присвячений героям Крут, пам'ятний знак Герою України отцю Августину Волошину. У всьому парку встановлено 14 хрестів із барельєфами, що символізують 14 молитовних циклів (стацій), у яких згадуються муки Христа. До святкування 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка відкрили пам'ятний знак присвячений етюду «Аскольдова могила», який той намалював у 1846 році.

З 2014 року в парку почали встановлювати пам'ятні знаки й меморіальні дошки присвячені подіям та загиблим героям Євромайдану і російсько-української війни. Також почали з'являтися військові поховання, серед яких: Маркіян Паславський «Франко» (16 січня 1959 – 19 серпня 2014), Герой України Олександр Клітинський (15 травня 1988 – 19 лютого 2014) та інші.

Аскольдова могила і до сьогодні де-факто виконує роль пантеону. Найбільш відомою подією останніх років стало поховання на території парку добровольця, командира батальйону «Вовки Да Вінчі», Героя України Дмитра Коцюбайла, більш відомого за позивним «Да Вінчі» 10 березня 2023 року. Дана подія почала суспільні обговорення щодо розширення поховань видатних українських діячів та створення нової локації – Національного пантеону українських героїв. [54; 20]

На офіційному сайті Аскольдова Могила – УГКЦ інформація про екскурсії відсутня, проте приватні компанії все ж проводять екскурсії по історичному місцю. Компанія «Цікавий Київ» проводить пішохідну екскурсію з акцентами на церкві та панорамних видах. Також парк «Аскольдова могила» є складовою екскурсії «Лісовими стежками вздовж Дніпра» від «Клубу Корінного Киянина» з акцентами на історичних подіях на даній території. [53; 19; 35]

Межигірський монастир виконував роль пантеону у XVIII ст. Межигірський Спасо-Преображенський монастир існував з перервами від часів древньої Києво-Руської Держави до 1935 року на території Межигір'я, що нині знаходиться біля села Нові Петрівці у Київській області. Згідно поминальних книг Спасо-Преображенського монастиря на його території поховано більше 1500 козаків, державний та військовий діяч Українського гетьманату Семен Палій, полковник, наказний гетьман та гетьман Правобережної України Самійло Самусь, а також прадід Миколи Гоголя, полковник, наказний гетьман Правобережної України, Євстафій Гоголь. [44; 18]

Хоча й наразі Межигірського монастиря і не існує, але створення пантеону на території релігійної установи увійшло в історію як доказ важливості вшанування національних героїв, в тому числі, і військових діячів.

Екскурсійне обслуговування Межигір'ям є достатньо поширеним, проте згадка колишньої святині, а тим паче ролі пантеону, що вона виконувала присутня не в усіх маршрутах.

Личаківський цвинтар є одним з найстаріших у Європі. Його заснування датується 1786 роком. На площі у 40 га поховано близько 400 тисяч осіб у близько 100 тисячах похованнях. Назва цвинтарю походить від назви поселення Личаків, що належало міщанський родині Лютц. Треба також зазначити, що на території заповіднику віддзеркалена історія Галичини, яку творили представники української, австрійської, польської, вірменської та інших національностей. З початку існування тут ховали багатих та відомих людей, серед яких діячі науки, політики, мистецтва та культури. Сучасна територія поділяється на 86 полів, понад 5 тисяч гробниць, приблизно 80 тисяч пам'ятників та 23 сімейні каплиці. Тут поховані такі видатні діячі як: Іван Франко, Соломія Крушельницька, Маркіян Шашкевич, Володимир Івасюк тощо. Статус музею цвинтар отримав у 1991 р. [30]

Ховають людей на Личакові виключно за попереднім погодженням з головою вченої ради та з дозволу міського голови. Тут також ховають визначних діячів науки, політики, мистецтва, академіків, професорів, що відіграли важливу роль у суспільному житті міста та України, політв'язнів, та репресованих.

За словами директора ЛКП «Музей «Личаківський цвинтар» Ігора Грашкевича кошти з міського бюджету наразі не виділяються.

Наплив туристів є сезонним, їх найбільше влітку. За рік на Личаківському кладовищі буває близько 100 тисяч туристів та інших відвідувачів.

На території музею «Личаківський цвинтар» надаються різноманітні туристичні послуги. Є базові денні екскурсії, які надаються за пільговими та звичайними тарифами. Є можливість придбати дозвіл на фотографування.

Також наявні екскурсії на електромобілі, що пришвидшує пересування музеєм, підвищує комфорт відвідувачів та нічні екскурсії, де викладається ексклюзивний розширений матеріал та присутня більш моторошна атмосфера, що викликає більше емоцій.

Збереження естетичної привабливості заповідника обумовлено правилом, згідно з яким під час поховання сплачується орендно-охоронна плата за комплекс послуг, в який входить прибирання могили протягом 20 років. По закінченні даного терміну угода може бути продовжена, або близькі люди можуть самостійно доглядати могилу. Також існує правило, що якщо могила не доглядається протягом року, то землю на ній зрівнюють задля звільнення місця для нових захоронень, щоправда наразі не відомо про подібні випадки руйнування надгробків. [33]

Державний історико-культурний музей-заповідник «Личаківський цвинтар» має свої особливості, що беззаперечно мають духовне, культурне, історичне та національне значення як для України, так і для інших країн світу. Якісно сформована система догляду за об'єктами та система туристичного обслуговування дає позитивні результати у показниках щорічних відвідувань, що тільки підкреслює важливість перейняття даного досвіду задля створення подібних об'єктів та концепцій організації якісного менеджменту їх території.

Вважається, що Байкове кладовище частково виконує роль пантеону через велику кількість видатних діячів, що поховані на його території та архітектурну цінність даної локації.

Байковий цвинтар – є пам'яткою історії національного значення, що розташована у Голосіївському районі міста Києва, один з найбільших меморіальних некрополів України. Походження назви пов'язане з

прізвищем генерал-майора Сергія Байкова, який брав участь у війнах 1812 та 1828-1829 роках.

У 1834 році тут почали з'являтися перші захоронення. Вони проводилися лютеранською громадою Києва, проте надалі тут ховали представників усіх віросповідань та конфесій, а також пізніше було дозволено перенесення поховань зі старих кладовищ. Станом на 2021 рік площа цвинтаря складає 74 га. На Старому кладовищі розташовано 7 ділянок, в той час як на новому – 51.

Унікальність локації також пояснюється наявністю робіт видатних київських архітекторів та скульпторів В.Городецького, М. Іконникова, В. Ніколаєва, І. Гончара, Е. Білостоцького, В. Бородая та інших.

10-та та 12-та ділянки відведені для видатних працівників науки – професорів Імператорського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Під час правління радянської влади на головній алеї Нової частини кладовища ховали керівництво уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки та партійних діячів. Серед головних діячів української культури, що отримали останній притулок на Байковому кладовищі слід відмітити Лесю Українку, Миколу Лисенко, Авросімія Бучму, Максима Рильського, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Богдан Ступку, Івана Миколайчука та інших.

Видатні вчені Микола Амосов, Борис Патон, Олег Антонов, Олександр Білецький та громадські й політичні діячі Микола Міхновський, Михайло Грушевський та В'ячеслав Чорновіл також спочивають на території Байкового цвинтаря. У 1989 році було перепоховано борців за незалежність України Юрія Литвина, Василя Стуса та Олексу Тихого.

2001 року Байкове кладовище було офіційно внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятку історії національного значення. [26]

Від офіційної адміністрації Байкового кладовища екскурсії не проводяться. Здебільшого вона надає послуги з облаштування та утримання захоронень, організації обрядів, продажу ділянок. Проте, з огляду на цінність об'єктів у київському некрополі, окремі компанії займаються екскурсійним обслуговуванням. До прикладу, компанії «Капітан Київ» та «Цікавий Київ» проводять екскурсії цвинтарем, роблячи акценти на видатних особистостях, що захоронені тут, їх історії життя, вклад у розвиток України та світу, унікальності Байкового кладовища та знищеній радянською владою Стіні Пам'яті. В свою чергу “ToursDeKiev” пропонує пішохідні або автобусні екскурсії. [22] Також, користуючись сервісом «Visit Ukraine», можна замовити індивідуальну екскурсію англійською мовою, що буде більш зручним варіантом для гостей столиці з-за кордону. [21] В той же час, слід зазначити, що «Капітан Київ» проводив благодійну екскурсію задля відновлення Стіни Пам'яті на території кладовища, що є позитивним прикладом впливу екскурсійного обслуговування на покращення території, якою пролягає екскурсійний маршрут. [1; 64; 62]

У Києві існує багато кладовищ, де спочивають воїни та герої Другої світової війни. Серед них виділяється Лук'янівське, що розміщене в Шевченківському районі столиці й було засноване 1871 року. Площа заповідника складає 20.45 га.

Територія Лук'янівського цвинтаря зберігає багато скульптур та надгробків, що вважаються пам'ятками історії та мистецтва України. За офіційними даними тут охороняється 291 могила. Велика частина об'єктів є витворами відомих українських митців. Також на кладовищі зконструйовані надмогильні каплиці, проте їх небагато. [37]

Після завершення бойових дій на українських територіях, згідно зі спеціальним рішенням Київради від 3 травня 1945 р. № 392/10 площу Лук'янівського цвинтаря в 12 га було виділено для поховання військових-учасників Другої світової війни.

Серед відомих діячів, що поховані на території кладовища можна відзначити: Івана Семеновича Кузьменко, учасника, так званого, «Матчу смерті» на стадіоні «Старт» у місті Києві, Степана Сольського, що був київським літератором, педагогом, громадським діячем, Олександра Вербицького, що був відомим українським архітектором, інженером й професором та інших.

На території Лук'янівського цвинтаря захоронено 102 Герої Радянського Союзу. [36]

У 1994 році кладовищу присвоїли статус історико-меморіального заповідника. З огляду на даний факт, його територія тепер недоторкана, могили переноситися не будуть. [38]

Офіційна сторінка Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника у місті Києві надає екскурсійні послуги у форматі тематичних та оглядових екскурсій для дорослих, школярів та студентів, а також проводять супровід екскурсійного обслуговування зовнішніми екскурсоводами для організованих туристичних груп. Також, слід зазначити, що кладовище є частиною екскурсійних маршрутів місцевістю Лук'янівка від приватних компаній. Прикладами таких маршрутів є екскурсія «Чудернацька Лук'янівка» від «Клубу Корінного Киянина», екскурсія «По Лук'янівці: від в'язниці до кладовища» тощо. [29; 56]

Цвинтар Святого Андрія є єдиним пантеоном української діаспори. Він розташований у Сауз-Баунд-Брук, Нью-Джерсі, США.

Сауз-Баунд-Брук (англійською South Bound Brook) – це невелике місто в окрузі Сомерсет у США. На сьогодні в даній місцевості проживає близько 5,5 тисяч людей. Тут і дотепер мешкає українська громада, яка є нечисельною, проте активно бере участь у житті місцевої православної парафії та оберігає український пантеон.

Саме це кладовище є найбільш відомим та найбільшим за розмірами українським некрополем у західній півкулі. Воно виникло тут у 1951 році, з

ініціативи емігрантів з України православного віросповідання. Ключову роль у заснуванні даної локації на цій території відіграв тодішній архієпископ УПЦ в США, а в минулому - хорунжий Армії УНР – Мстислав Скрипник.

Виникнення кладовища продовжилося постановою Консисторії 1 травня 1953 року, було вирішено приступити до створення на купленій землі Центрального українського православного кладовища, а вже наступного року було отримано дозвіл на відведення під цвинтар 6 га землі.

На території пантеону також зведено унікальний храм у стилі козацького бароко. Святиню було освячено на честь Святого Андрія Первозванного, і на пошанування всіх загиблих від Голодомору 1932-1933 років. Іконостас та мозаїки над входними дверима були виконані художником Петром Холодним молодшим. Оформлення інтер'єру було доручено Борису Макаренку. Михайло Михалевич створив мозаїку Святої Ольги, а різьба по дереву була виконана Андрієм Дараганом.

Спочатку цвинтар виконував свою функцію виключно як місце захоронення для православних українських вірян. Українців інших віросповідань тут не ховали з аргументацією, що УПЦ в діаспорі спершу повинні подбати, аби землі, що була придбана, вистачило для православних. Проте після 1962 року, коли кладовище вийшло за межі перших двох ділянок, на ньому почали з'являтися могили представників інших віросповідань.

У 1976-1978 роках могили політичних емігрантів з України (переважно колишніх військових) зазнавали періодичної наруги. Українська діаспора сприймала це як цілеспрямовану політику Кремля задля знищення могил українських комбатантів не лише в Україні, але й в інших країнах. З огляду на даний факт були прийняті міри задля більше ретельного забезпечення охорони об'єкту й після заходу сонця доступ для відвідувачів був обмежений.

Українська діаспора окрім духовного потребувала також й культурного центру. Через це було засновано Український православний культурний центр, що використовувався для проведення урочистих заходів, національних українських свят та збереження традицій.

Наразі на цій землі, окрім кладовища, розташовані будівлі консисторії, семінарія Святої Софії, школа релігії та українознавства, церква-монумент Святого Андрія Первозванного за проектом Юрія Кодака, Музей церковних святощів, бібліотека зі 140 000 екземплярів, концертний зал на 1500 місць, архів, готель для людей похилого віку та друкарня. Окрасою даного комплексу є пам'ятники княгині Ользі та митрополиту Василю Липківському.

Протягом 60-70-х років XX століття українське кладовище Святого Андрія Первозванного у Сауз-Баунд-Бруці перетворилося на головний український некрополь у світі, а не лише у США. Цей статус цвинтар зберігає і дотепер.

На цвинтарі поховані Патріарх Мстислав, державні діячі Микола та Андрій Ливицькі, Борис Матрос, Дмитро Донцов, Микола Степаненко, митці Василь Кричевський, Михайло Дмитренко, Микола Бутович, сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, поет Євген Маланюк, бандурист і композитор Григорій Китастих, співачка Анна Шерей, письменники Тодось Осьмачка, Леонід Полтава, Оксана Лятуринська, Галина Журба тощо. Імена всіх особистостей, що поховані на цвинтарі занесені до Синодика, їх поминають у церковних молитвах двічі на рік. [65; 2]

2.3. Досвід альтернативних меморіальних об'єктів

Могила Невідомого солдата у Польщі є сакральною для поляків та знаходиться у Варшаві. Могила-пам'ятник призначена для вшанування на державному рівні загиблих у боротьбі за незалежну та суверенну Польщу.

Ідея даного символічного місця є аутентичною, адже прах невідомого солдата, що був перенесений до Варшави обирався жеребкуванням. Могила, в якій був перепохований невідомий воїн розташована не на площі чи алеї,

а в самій колонаді Саксонського палацу – в основі трьох середніх аркад колонади. Надгробок включає в себе викарбуваний напис: «Тут лежить польський вояк, що поліг за Вітчизну». Частиною поховання також є чаша Вічного вогню. Колони об'єкту обрамлені щитами з назвами найвидатніших битв Війська Польського.

Вшанування та покладання квітів до могили Невідомого солдата є невід'ємною частиною дипломатичного протоколу, іноземні делегації обов'язково відвідують це важливе для поляків місце. [44]

Не дивлячись на те, що меморіал Абрагама Лінкольна названий на честь однієї особи – 16-го президента США, він уособлює не стільки саму особу, скільки ідеї, які він впроваджував. Будівля символізує віру видатного президента у те, що всі люди повинні бути вільними. До ключових ідей, до яких звертається даний об'єкт слід віднести громадянські права, расову рівність та справедливість для всіх громадян держави. Ці ідеї є ключовими задля розвитку Сполучених Штатів, адже вони є принципами, що дозволили країні не тільки вижити, а й розвиватися величезними темпами. США мають найпотужнішу економіку світу, і вона не в останню чергу завдячує політиці держави, а меморіальні об'єкти дозволяють як американцям, так і мігрантам відчувати приналежність до основ формування та існування світового гегемону.

Слід також зазначити, що меморіал є досить популярною туристичною атракцією. Кожного року його відвідує близько 24 млн осіб. Ціна будівництва об'єкту склала 3 млн доларів США. Не дивлячись на монументальність споруди, територія довкола є озелененою, що є важливою практикою для створення подібних об'єктів. Озеленення забезпечує відвідувачів комфортом, затишком та робить їх більш здоровими за рахунок свіжого повітря. [40; 7]

Тріумфальна арка є важливим меморіальним об'єктом для Франції. Передумовою її спорудження стала перемога Наполеона I Бонапарта у битві під Аустерлітцом. З цієї нагоди він поручив створити Тріумфальну Арку на

пагорбі Шайо на честь військових перемог Франції в часи Революції та Першої імперії. Будівництво було завершено у 1836 році за правління Луї-Філіппа. 15 грудня 1840 року траурний кортеж з прахом Наполеона з острова Святої Олени проїхав під Триумфальною аркою. Пізніше такої великої честі удостоїлися Габет, Віктор Гюго, Мак-Магон, Лазар Карно, генерал Філіп Леклерк та інші.

Стіни арки прикрашені вигравійованими назвами 128 битв, що були виграні республіканською та імператорською арміями та 658 французькими воєначальниками. Довкола арки розташовані 100 гранітних тумб, що символізують 100 днів правління Наполеона. Дані гранітні тумби сполучені між собою чавунними ланцюгами.

Арка оздоблена чотирма скульптурними композиціями:

«Виступ добровольців на захист батьківщини» («Марсельєза») 1792 рік, Франсуа Рюд;

«Тріумф» 1810 рік, Жан-П'єр Корто;

«Опір» 1814 рік, Антуан Етекс;

«Мир» 1815 рік, Антуан Етекс.

Під аркою знаходиться Могила Невідомого солдата часів Першої світової війни. Він похований у День перемир'я 1920 року. Тут горить вічний вогонь у пам'ять про загиблих, які ніколи не були ідентифіковані (на даний момент під час обох світових воєн). Наразі даний об'єкт є одним з найвідоміших у світі й одним із символів Парижу. Його відвідує понад 1,5 млн туристів на рік. Вхідний квиток з доступом на дах платний. Триумфальною аркою проводять різноманітні екскурсії, вона входить до абсолютної більшості туристичних маршрутів столицею Франції. [10]

Арлінгтонський національний цвинтар є одним з найбільших та найвідоміших у Сполучених Штатах. Наразі він займає площу у 300 гектарів та налічує більше 400 тисяч могил. Однією з впізнаваних особливостей об'єкту є ідентичне оформлення могил у вигляді невеликих білих прямокутників з інформацією про особу.

Поява Арлінгтонського військового кладовища була обумовлена потребою у захороненні великої кількості солдат після кровополитних боїв Громадянської війни США у другій половині XIX століття. Саме тоді влада вирішила використати землю в Арлінгтоні для створення нового цвинтаря. Після закінчення Громадянської війни тут налічувалося більше 16 тисяч поховань.

Девізом Арлінгтонського національного кладовища є «Шануй – Пам’ятай – Досліджуй». Основною місією є представлення американського народу для минулих, теперішніх та майбутніх поколінь, вшанування полеглих американських військових.

Даний комплекс є відображенням потужного розвитку системи військових традицій у США. Люди що віддали найдорожче за свою державу похоронені з найвищими почесами, які може дати країна.

За структурою цвинтар поділений на сектори. Наразі їх 70, між ними прокладені широкі алеї, якими можуть рухатися похоронні процесії. Кожний сектор присвячений певному історичному періоду, або військовій професії. До прикладу існує Пагорб Капеланів, де поховані військові священники, що загинули під час збройних конфліктів, а у секторі 70 поховані борці проти тероризму, що загинули після 11 вересня 2011 року.

В цілому цвинтар у Арлінгтоні є не лише військовим кладовищем, а й повноцінним меморіальним комплексом. Даний об’єкт включає в себе також Меморіальний амфітеатр для прощальних церемоній, меморіали, що присвячені американським космонавтам, могили президентів, амфітеатр Таннера. Найвідомішим місцем комплексу є Могила Невідомого солдата, що оздоблена у неокласичному стилі.

На території комплексу впроваджена система цілодобової охорони, яку здійснюють військовослужбовці з 3-го піхотного полку США, більш відомого як «Стара Гвардія».

Також на кладовищі виконується велика кількість церемоніальних обрядів, що відображають військові та цивільні традиції Сполучених Штатів Америки. [55]

2.4. Корисні практики для проєктної пропозиції

З огляду на український та закордонний досвід функціонування пантеонів, а також альтернативних меморіальних об'єктів, вважаємо за доцільне переймання найкращих, найбільш підходящих та корисних практик задля створення Національного пантеону українських героїв:

- Проведення нічних екскурсій для більшої атмосферності та аутентичного туристичного досвіду. Приклад - Личаківський цвинтар;
- Проведення благодійних заходів, кошти з яких передаються на відновлення, реставрацію або облаштування локації. Приклад – Байкове кладовище;
- Релокація захоронень видатних українських діячів з різних куточків світу в одне місце. Приклад - Цвинтар Святого Андрія у Сауз-Баунд-Брук;
- Організація охорони пам'яток від наруги вандалів та ворогів народу. Приклад - Цвинтар Святого Андрія у Сауз-Баунд-Брук;
- Надання дозволу на створення кінострічок, роликів, витворів мистецтва на території комплексу задля надходження коштів для облаштування комплексу та висвітлення й просування героїзму України та її народу на весь світ. Приклад – Пантеон у Варшаві;
- Включення до території комплексу витворів мистецтва, що відображають українську культуру, зображають героїзм українського народу, мають історичну цінність. Приклад – Пантеон в Італії, Венесуелі;
- Розміщення кенотафів (символічних поховань) у пантеоні, через важливість певних постатей для України, чиї поховання

невідомі, або не придатні до релокації. Приклад – Пантеон у Португалії, Вестмінстерське абатство тощо;

- Захоронення видатних спортсменів, адже спорт також є інструментом прославлення держави. Приклад – Пантеон у Португалії;

- Створення законодавчих актів щодо правил розміщення діячів у пантеоні. Приклад – Пантеон у Казахстані;

- Облаштування водних об'єктів на території комплексу. Приклад – Пантеон у Грузії;

- Включення локації до дипломатичного протоколу міжнародних візитів для вшанування видатних постатей українського народу. Приклад – Могила Невідомого солдата у Польщі;

- Збереження природнього озеленення локації. Приклад – Меморіал Лінкольна, США;

- Створення та просування «ключових слів», що найяскравіше будуть описувати українську націю та її ідеї. Приклад – Меморіал Лінкольна, Арлінгтонський національний цвинтар, США;

- Створення пам'яток на честь визначних подій, битв в історії народу. Приклад – Тріумфальна арка у Парижі, Могила Невідомого солдата у Польщі;

- Розділення об'єктів комплексу на сектори задля полегшення навігації, кращого та цілісного сприйняття пантеону відвідувачами. Приклад – Арлінгтонський національний цвинтар, США.

Отже досвід функціонування пантеонів та альтернативних меморіальних об'єктів може бути використаний задля створення та функціонування Національного пантеону в Україні. Опрацювавши закордонні та українські кейси реалізації подібних проєктів, був розроблений список корисних практик та приклади їх застосування в різних країнах світу.

РОЗДІЛ 3. ВІЗІЯ ТА ПРОЄКТНА ПРОПОЗИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАНТЕОНУ УКРАЇНСЬКИХ ГЕРОЇВ

3.1. Суспільно-політична візія Національного пантеону українських героїв

Приклади Межигірського монастиря, Личаківського та Лук'янівського кладовищ та інших об'єктів доводять, що місця вшанування на теренах України влаштовувалися ще задовго до сучасних часів. Проте, слід зазначити, що питання створення конкретного місця вшанування видатних українських діячів переважно постало з таких подій як: Революція Гідності, анексія Криму росією та війна на Донбасі. З 2014 року регулярно велися суспільні обговорення щодо того яким повинен бути об'єкт, хто там має бути похованим, де об'єкт повинен бути облаштований, де взяти кошти, чи доцільно його взагалі створювати тощо. На підтвердження даного факту можна навести приклади обговорення теми Національного пантеону з Павлом Подобєдом – начальником відділу обліку та збереження нацпам'яті Українського інституту національної пам'яті та Олександром Палієм – істориком, політологом в ефірі «5 канал», обговорення в ефірі телеканалу «Еспreso» з українською письменницею Оксаною Забужко тощо. [45; 47]

Що стосується дій держави, то 13 січня 2015 року Верховною Радою була ухвалена постанова «Про увіковічнення пам'яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України». Документ передбачав підтримання ініціативи громадськості про створення у центральній частині Києва Українського національного пантеону (Меморіального комплексу), а в інших містах України – Алеї пам'яті Героїв України, надавав рекомендації КМУ розглянути питання щодо створення у місті Києві відповідного Меморіального комплексу, а органам місцевої влади вжити необхідних заходів для створення у відповідних містах України Алеї пам'яті Героїв України. [60]

У серпні того ж року Петро Порошенко видав указ №508/2015 "Про заходи щодо створення меморіалу українських героїв", де він доручив

Кабінету Міністрів України утворити Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів зі створення меморіалу українських героїв, здійснити організаційне забезпечення реалізації заходів щодо створення меморіалу українських героїв, в тому числі підготувати проєкт концепції комплексу, а також забезпечити широке висвітлення заходів щодо створення меморіалу, презентацією закордонного та вітчизняного досвіду функціонування таких об'єктів та проведення архітектурного конкурсу. [58]

З даних фактів можемо зробити висновок, що і парламент, і президент розуміли необхідність створення в Україні сакрального пам'ятного місця.

Припущення щодо причин, через які даний проєкт ще не реалізований є різні. До прикладу, Світлана Дорош у статті видання «BBC Україна» зазначає: «Однією із причин, через яку створення пантеону відкладається, може бути невизначеність із місцем його розташування.». Оксана Забужко зазначає як одну з головних причин тотально низьку культуру смерті. [27]

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну ще більше актуалізувало питання створення Національного пантеону. Однією з реперних точок цього питання можна вважати петицію Аліни Михайлової до Президента України №22/184520-еп, яка була оприлюднена 21 березня 2023 року під назвою «Створення Національного Пантеону Героїв України на території парку Аскольдова Могила у місті Києві.». Аліна Михайлова – дівчина загиблого у російсько-українській війні добровольця, Героя України Дмитра Коцюбайла, більш відомого за позивним «Да Вінчі». Командир батальйону «Вовки Да Вінчі» був похований 10 березня на території парку «Аскольдова могила» біля церкви Святого Миколая.

Згідно з Указом Президента України від 28 серпня 2015 року № 523/2015, петиція має набрати не менше 25000 голосів протягом не більше трьох місяців з дня її оприлюднення. Петиція Аліни Михайлової набрала 27288 голосів у потрібний термін. [59; 41]

У тексті петиції Аліна Михайлова звернулась до Президента України з ініціативою створити Національний Пантеон Героїв України у місті Києві на території парку «Аскольдова могила».

Аргументувала місце розташування так:

- культове місце військової слави
- одне з найвідоміших історичних місць Києва
- тут споконвіків ховали воїнів та інших видатних особистостей
- тут спочиває Герой України Дмитро Коцюбайло «Да Вінчі»
- тут розташовані пам'ятні знаки Героїв Небесної Сотні, захисників Іловайську, Дебальцевого, Донецького аеропорту.

Вбачає Національний Пантеон Героїв України як:

- меморіальний комплекс
- сакральне місце пам'яті та консолідації українського народу
- місце почесних поховань та встановлення пам'ятних об'єктів для увічнення видатних історичних діячів України
- комплекс вшанування пам'яті видатних героїв української історії.

На її погляд тут повинні бути поховані:

- лідери національно-визвольних змагань усіх часів
- військові командири
- визначні особи, що здійснили героїчні вчинки в боротьбі за Незалежність України
- Степан Бандера
- Євген Коновалець
- Симон Петлюра
- Павло Скоропадський
- Герої Крут

- Герої Холодного Яру
- Герої УПА
- Герої Небесної Сотні
- славетні «Кіборги»
- Герої України російсько-української війни

Закликала:

- підтримати ініціативу створення Національного Пантеону Героїв України на території парку «Аскольдова могила»
- надати доручення Кабінету Міністрів України у тісній співпраці з громадськістю, експертними, ветеранськими і військовими колами розробити проєкт та забезпечити створення Національного Пантеону Героїв України на території парку «Аскольдова могила»
- активізувати дипломатичні зусилля для почесного перепоховання на території Національного пантеону видатних особистостей, що поховані за межами території України.

28 квітня 2023 року Володимир Зеленський дав відповідь на цю петицію. В ній Президент України зазначив, що вважає актуальним порушене питання у контексті збереження історичної пам'яті українського народу, консолідації суспільства довкола збереження суверенітету та територіальної цілісності України.

Також, важливо зазначити, що у відповіді на петицію було вказано, що

- робота над таким об'єктом вже ведеться центральними та місцевими органами виконавчої влади під керівництвом КМУ
- утворено Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів зі створення меморіалу українських героїв та затверджено його персональний склад

- Міністерство культури та інформаційної політики спільно з УІНП вже розробляють проєкт концепції Меморіалу українських героїв
- петиція була надіслана Прем'єр-міністрові України Д.Шмигалю з проханням доручити центральним органам виконавчої влади спільно з КМДА опрацювати порушені в петиції питання, провести фахові та громадські консультації. [62]

3.2. Формування ідейних та організаційно-сервісних основ проєкту Національного пантеону українських героїв

Формування ідейних основ проєкту Національного пантеону українських героїв спиралося на проведення й аналіз інтерв'ю (Додаток В) з подальшим анкетуванням (Додаток Д).

Питання інтерв'ю мали на меті з'ясування сприйняття проєкту та особливостей його потенційної реалізації з респондентами, які представляють наступні сегменти: військовослужбовець НГУ (Респондент 1); військовослужбовець НГУ на реабілітації (Респондент 2); співзасновник фірми-туроператора (Респондент 3); гід, краєзнавець, історик, громадський діяч (Респондент 4).

Загалом всі респонденти були знайомі з поняттям пантеонів та підтримали його створення на теренах України. Слід також зазначити, що Респондент 3 не погоджується з назвою «пантеон» щодо такого меморіального комплексу. Основними аргументами на користь створення даного об'єкту були збереження національної пам'яті та національно-патріотичне виховання.

Всі респонденти були знайомі з петицією №22/184520-еп та підтримали парк «Аскольдова могила» як місце створення Національного пантеону, проте Респондент 3 зазначив, що кращим варіантом було б створення меморіального комплексу за межами міста на більшій території з належною інфраструктурою. Основними проблемами бізнесмен назвав відсутність місць для паркування, складний під'їзд автомобільним

транспорт, місцевість на схилах, недостатню площу місця. Респондент 4 зазначив одним з можливих викликів парку його обмеженість за територією, проте цілком підтримав ініціативу, місце розташування та зазначив, що до локації чудовий доступ.

Протиріччя у думках між Респондентом 3 та 4 щодо транспортної доступності, на нашу думку, пояснюються тим, що історик-краєзнавець вбачає комплекс в більшій мірі як частину пішохідних маршрутів, тому і вважає доступність місця гарною, в той час як співзасновник туроператорської компанії в більшій мірі спирається на застосування автомобільного транспорту. Що стосується інших протиріч, то, на нашу думку, вони пов'язані з різним баченням формату Національного пантеону у даних респондентів.

Що стосується бачення формату Національного пантеону, Респонденти 1, 2 та 4 віддають перевагу озелененню, збереженню навколишнього середовища та поєднанні зеленої локації з невеликими пам'ятками. Респондент 3 також підтримує формат озеленення й відсутність монументальних споруд, якщо місцем створення є територія парку «Аскольдова могила», проте бізнесмен вважає більш доречним створення великої монументальної споруди, до прикладу, собору, та зазначає, що для цього потрібно винести Національний пантеон за межі міста і правильно підібрати територію. Військовослужбовці також наголошують на важливості створення рекреаційних зон, а історик рекомендує відтворювати якнайширший історичний період.

Думки респондентів щодо доцільності створення Національного пантеону під час війни різняться. Респондент 1 вважає, що потрібно реалізовувати цей проєкт виключно після перемоги, адже зараз всі сили повинні бути направлені на підтримку та реалізацію проєктів напряму пов'язаних з перемогою у даній війні. Респондент 2 зазначив, що це дискусійне питання й запропонував варіант створення пантеону наприкінці війни шляхом збору коштів військовослужбовцями. Респонденти 3 та 4

підтримують створення пантеону під час війни. Як аргументи були наведені: важливість культури, кошти, що вже виділяються на благоустрій міста та високий рівень підтримки населення.

Всі опитані респонденти зазначили, що потенційне відвідування Національного пантеону іноземцями є комфортним та основним позитивним ефектом від цього вбачають більшу обізнаність іноземних відвідувачів в українськості.

Військовослужбовці та бізнесмен відзначили, що Національний пантеон буде цікавий іноземним відвідувачам та сприятиме туристичному розвитку Києва. Основними аргументами були названі: збільшена увага до України через війну, спільні історичні зв'язки з багатьма країнами. Бізнесмен також зазначив, що низьке знання української історії та українських діячів не є проблемою, адже туристи якраз і бажають дізнатися нову інформацію при відвідуванні іншої країни.

Думки респондентів щодо фінансового аспекту відвідування різняться. Респонденти 1, 2 та 4 вбачають вільний вхід на територію комплексу, проте з організацією забезпечення фінансових потреб через донати, в той час як Респондент 3 пропонує відвідування на платній основі. Задля організації відвідування на основі донатів Респонденти наголошують на важливості комфорту здійснення внесків. Співзасновник туроператора пропонує надавати безкоштовний вхід для пільгових груп та робити вхід вільним лише в деякі дні, як це організовано в музейних установах. Проте жоден з респондентів не погоджується з різними умовами відвідування для українців та іноземців.

Всі окрім Респондента 3 підтримують створення пам'ятки на території Національного пантеону на честь країн, що офіційно надали Україні допомогу під час російсько-української війни. Респондент 3 рекомендує не поєднувати дані об'єкти в межах однієї локації. В свою чергу Респондент 1 запропонував створення на території комплексу Алеї рукописів перших осіб держав-партнерів, Респондент 2 підтримує також встановлення

прапорів, а Респондент 4 бачить такі варіанти оформлення як: одна пам'ятка з переліком імен іноземних добровольців та цифрами, кенотафи загиблим іноземним добровольцям.

Описуючи Україну Респондент 1 відзначив такі слова як: «свобода, демократія, Європа». Респондент 2 – «воля, квітучість, щастя». Респондент 3 – «сміливість, гостинність, щирість». Респондент 4 – «воля, свобода, незалежність, боротьба».

Респондент 1 порадив залишити місцем створення Національного пантеону парк «Аскольдова могила».

Респондент 2 запропонував висвітлювати суми, які були зібрані з донатів відвідувачів за певний період на табло на території комплексу, проте зазначив, що зараз зарано давати остаточні поради, адже все вирішиться за результатами війни.

Респондент 3 надав такі поради:

- винести комплекс за межі міста;
- поєднати його з Національним військово-меморіальним кладовищем;
- повернути ліцензування гідів;
- включити комплекс до класичних, базових туристичних маршрутів Києвом, як це зроблено в інших країнах;
- уникати в комплексі негативних історичних подій, що пов'язані з іншими країнами, з яких можуть приїжджати туристи.

Респондент 4 порадив:

- задіяти якнайбільший хронологічний період, не тільки сучасні події;
- наповнювати комплекс великою кількістю інформації;
- використовувати різноманітні інноваційні форми подання інформації;
- впроваджувати меморіальні заходи щодо історичних періодів;

- якнайшвидше створити комплекс.

Подальше формування ідейних основ проєктної пропозиції спирається на результати анкетування 53 респондентів задля з'ясування думки громадськості щодо таких аспектів створення Національного пантеону українських героїв як:

1. загальне розуміння та бачення локації;
2. особиста думка щодо майбутнього комплексу;
3. думка щодо об'єктів, що входять до комплексу;
4. організаційно-сервісні питання функціонування локації;
5. потенційна взаємодія респондентів з Національним пантеоном.

Переважає більшість опитуваних - особи до 25 років (64,2%), частка вікової групи 25-40 років склала 13,2%, 40-60 років - 20,8 %, 60+ років – 1,9%.

Понад 4/5 респондентів знають, що таке пантеон й усі зазначають необхідність створення Національного пантеону в Україні. Більшість людей (58,5%) мають певне уявлення про ініціативу Аліни Михайлової щодо пантеону в Україні, знають що це питання порушується на рівні держави. З тих, хто був ознайомлений з петицією, 94,7% підтримали її. Понад 80% опитуваних підтримали думку про локацію - парк «Аскольдова могила» як місце комплексу.

Думки респондентів щодо доцільності створення меморіального комплексу під час війни різняться. 43,4% виступили за реалізацію проєкту у повоєнний час. Що стосується особистої думки респондентів стосовно майбутнього комплексу Національного пантеону українських героїв, то 96,2% опитаних вважають, що він може зацікавити туристів, а 83% вважають, що даний об'єкт може сприяти туристичному розвитку міста Києва.

Також слід зазначити, що переважна більшість респондентів вважають корисним закордонний (94,3%), український (88,7%) досвід

створення пантеонів та досвід створення альтернативних меморіальних об'єктів (83%).

Що стосується наявності певних об'єктів у комплексі, його наповнення та оформлення, опитування дало такі результати:

- наявність великої монументальної споруди підтримало 54,7% респондентів;
- за збереження озеленення виступають 94,3% респондентів;
- більш як 3/4 опитуваних підтримують створення на території комплексу пам'ятки на честь країн-партнерів;
- 60,4% вважають не доцільним перепоховання видатних українських діячів на територію комплексу, проте 2/3 опитуваних підтримують створення кенотафів;
- 77,4% опитаних підтримують включення до комплексу витворів мистецтва, що пов'язані з українською історією;
- більше 70% респондентів не підтримують захоронення видатних спортсменів на території комплексу;
- 84,9% опитаних підтримують ініціативу облаштування водного об'єкту;
- 83% підтримують створення пам'яток на честь видатних подій та битв в історії українського народу;
- 94,3% виступають за розділення комплексу на сектори задля полегшення навігації.

Ця статистична інформація є обґрунтуванням доцільності розміщення одних об'єктів на території комплексу та недоцільності розміщення інших.

Що стосується організаційно-сервісних питань функціонування комплексу, опитування показало такі результати:

- 98,1% опитуваних не відчують дискомфорту при потенційному відвідуванні Національного пантеону іноземними туристами;

- 77,4% опитаних вважають, що вхід на територію комплексу повинен бути безкоштовним для українців, в той час як 49,1% опитаних вважають за доцільне відвідування на платній основі для іноземних громадян;
- 92,5% вважають доречною фото та відео зйомку на території комплексу (в тому числі професійну)
- 52,8% респондентів зазначили, що їм було б цікаво відвідати екскурсію комплексом у нічний час;
- Більше 90% відповіли, що відвідали б благодійний захід, кошти з якого передалися б на реставрацію або облаштування локації;
- 84,9% вважає за доцільне створення законодавчих актів щодо порядку та правил розміщення особистостей у пантеоні;
- 92,5% підтримують включення комплексу до дипломатичного протоколу міжнародних візитів до Києва.

Щодо потенційних відвідувань комплексу 54,7% респондентів готові відвідувати комплекс раз на рік, 37,7% відвідували б декілька разів на рік, лише 3,8% відвідували б Національний пантеон декілька разів на місяць, і така ж частка не відвідувала б даний комплекс загалом.

Понад 80% респондентів зазначили, що вони були б готові донатити на реставрацію та облаштування такого комплексу.

Також слід зазначити, що більшість (56,6%) опитаних вважає, що дипломна робота може мати вплив на органи влади. Альтернативний варіант відповідей виявив розголос як один з найважливіших аспектів просування проєктної пропозиції.

3.3. Проєктна пропозиція Національного пантеону українських героїв

Для місця створення Національного пантеону українських героїв пропонуємо територію парку «Аскольдова могила». Як аргументи на користь даної локації можемо навести:

- розташування в центральній частині міста;

- історична значимість місцевості;
- піша доступність до метро;
- вже наявні культурно-історичні пам'ятки;
- вже наявні захоронення видатних людей;
- петиція Аліни Михайлової №22/184520-еп, яку підтримав Президент України, де парк «Аскольдова могила» запропонований для розміщення меморіального комплексу.

Важливим фактом, що стосується створення Національного пантеону українських героїв на території парку «Аскольдова могила» є те, що де-факто тут вже хоронять видатних українців, серед яких: Герой України Дмитро «Да Вінчі» Коцюбайло, Андрій «Джус» Пільщиков, Павло «Інвестор» Петриченко та інші. На території парку встановлений Меморіал Героям Крут, Пам'ятний хрест на могилі загиблих крутян, пам'ятка 1100-ліття віднайдення угорцями своєї Батьківщини, пам'ятний знак з нагоди 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка тощо. Також одним з центральних об'єктів парку є церква Святого Миколая УГКЦ.

З огляду на проведені нами дослідження, вважаємо, що до території комплексу повинні бути включені такі об'єкти:

- захоронення видатних українських діячів;
- кенотафи видатних діячів історії українського народу;
- витвори мистецтва, що пов'язані з українською історією;
- пам'ятки на честь видатних подій та битв в історії українського народу;
- пам'ятка на честь країн, що офіційно надали Україні допомогу під час російсько-української війни;
- пам'ятка на честь іноземних добровольців, що загинули під час російсько-української війни, воюючи на стороні України.

Також пропонуємо облаштувати наявне на території парку джерело, максимально зберегти природне озеленення території та впровадити заходи з ландшафтного дизайну.

Важливо також відзначити, що більша частина громадськості не підтримує перепоховання видатних українських діячів та не підтримує захоронення видатних спортсменів на території комплексу. З огляду на підтримку громадськістю створення кенотафів, пропонуємо не робити перепоховань видатних діячів, а створювати символічні поховання.

Вважаємо за доцільне на території Національного пантеону українських героїв впровадити такі ініціативи:

- проведення благодійних заходів задля збору коштів на потреби комплексу;
- створення законодавчих актів щодо порядку та правил розміщення у Національному пантеоні;
- включення комплексу до дипломатичного протоколу міжнародних візитів до Києва;
- проведення урочистих заходів з нагоди державних свят, пам'ятних дат;
- проведення різноманітних екскурсій комплексом (в тому числі і нічних);
- надавання дозволів та стимулювання зйомок кінострічок і подібних витворів мистецтва задля промоції України та її ідей у світі.

Найбільш дискусійним питанням проєктної пропозиції Національного пантеону українських героїв є доцільність його створення під час війни.

Беручи до уваги опитування та інтерв'ю, що були проведені, вважаємо за доцільне створення Національного пантеону українських героїв після завершення війни. Як аргументи можемо навести:

1. Витрата коштів з державного бюджету, які потрібні задля збереження життя військовослужбовців.
2. Погіршення іміджу України серед партнерів (партнери виділяють кошти для оборони, а ми власний бюджет витрачаємо на культуру, історію та туризм).

3. Зниження підтримки військовослужбовцями проєкту (під час війни всі сили повинні бути спрямовані на оборону).

4. Розфокусування питання оборонноздатності України у суспільстві.

Задля якісної реалізації проєкту Національного пантеону українських героїв потрібно вирішити певні питання, що пов'язані з його функціональними потребами.

Перш за все, задля створення пам'яток на території комплексу, враховуючи природні особливості локації, потрібно провести геологорозвідувальні роботи. Дана інформація допоможе зберегти навколишнє середовище і певним чином забезпечити довголіття об'єктів комплексу.

Також складовою створення об'єктів Національного пантеону українських героїв є проведення архітектурного конкурсу, а також формування та доповнення вже існуючих спеціальних комісій, куди в тому числі будуть входити представники ветеранських об'єднань, задля визначення формату об'єктів, їх зовнішнього вигляду, формування переліку українських витворів мистецтва, що увійдуть до складу меморіального комплексу тощо.

Також потрібно обумовити питання транспортної доступності об'єкту. Він повинен бути зазначений на дорожніх вказівниках, туристичних картах міста Києва, на цифрових картах, таких як Google Maps, картах метрополітену тощо. Повинні бути облаштовані вказівники з основних пішохідних осередків Києва. Відсутність паркінгу на території парку вирішується її наявністю для екскурсійних автобусів навпроти парку «Аскольдова могила», а також за рахунок створення паркінгу на території поруч із Зеленим театром, де вже фактично існує стихійне паркування.

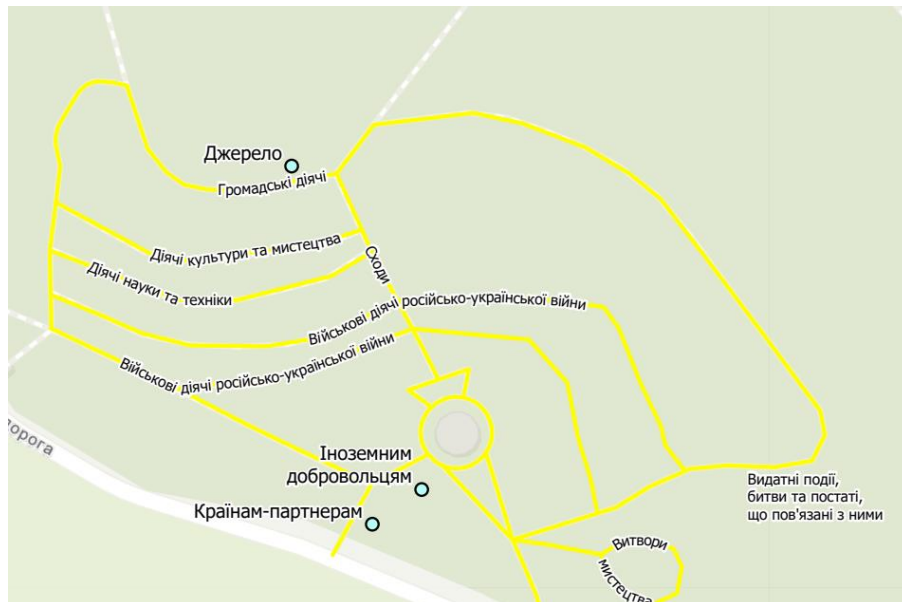
Спілкуючись з громадськістю протягом свого дослідження, ми дійшли висновку, що облаштовані зони відпочинку, де люди зможуть рефлексувати, замислюватись над важливими питаннями для України та просто поновлювати свої сили, повинні бути створені на території

Національного пантеону. Дане впровадження не тільки покращить комфорт локації, а й допоможе відвідувачам краще проникнутися атмосферою сакрального українського місця слави.

На території парку обов'язково повинні бути облаштовані вбиральні, в тому числі, і для людей з інвалідністю. Це є не тільки обов'язковою вимогою для комфорту, а й убезпечить парк від забруднення відвідувачами.

Територією комплексу повинні бути облаштовані смітники, адже на сьогодні це є критичною проблемою. Зі збільшенням кількості відвідувачів дане питання може бути поставлене ще більш гостро.

Для комфорту відвідувачів територія комплексу повинна бути розділена на сектори. Це полегшить навігацію відвідувачів, зробить легшим сприяння об'єкту. Також на території парку повинні бути стенди з навігаційними мапами. Слід зазначити, що ефективною розробкою може бути повноцінний ГІС-продукт, доступ до якого може бути наданий через QR-коди на інформаційних стендах. ГІС-продукт дозволить відвідувачам одразу отримувати коротку інформацію по об'єктам, розраховувати час задля відвідування, прокладати маршрути тощо.

**Рис. 1.1 Картохема об'єктів, що мають бути створені в межах
Національного пантеону українських героїв**

Вивчаючи вже наявну інфраструктуру парку «Аскольдова могила», стало зрозумілим, що дорожнє покриття пішохідних зон в деяких місцях є не досконалим, а тому потребує заміни або ремонту задля покращення як естетичної привабливості локації, так і задля безпекових чинників (до прикладу, щоб уникнути травм). До того ж, до деяких місць у парку асфальтованої дороги і зовсім не прокладено, що також потребує вирішення.

Проблеми доступності для людей з інвалідністю у сучасному світі є критично важливими, і без їх вирішення неможливо надати позитивну оцінку доступності локації.

Для маломобільних груп населення повинні бути облаштовані пандуси, під'їзди, антиковзальне покриття, додаткові поручні, спеціально облаштовані вбиральні, інформація повинна бути читабельною з більш низького рівня зросту (враховуючи крісло колісне) тощо.

Для людей з порушенням зору повинно бути дублювання описового тексту об'єктів шрифтом Брайля, а головні архітектурні споруди повинні бути відтворені у мініатюрі (тактильне пізнання об'єкту).

Загалом повинні дотримуватися Державні будівельні норми, що забезпечують інклюзивність особам з інвалідністю, а також повинні бути як постійні працівники соціальних служб на місці, так і працівники під замовлення, що в комплексі буде забезпечувати комфорт, відчуття рівності, турботи та якісного корисного часу на знаковій локації.

Самоокупність комплексу є одним з центральних питань інтерв'ю та опитування. Виходячи з цих результатів, вважаємо за доцільне впроваджувати безкоштовний вхід на територію Національного пантеону українських героїв. Організацію фінансового забезпечення можна покласти в тому числі на такі заходи:

- створення скриньок для донатів готівкою на території комплексу;
- створення рахунків задля можливості отримання донатів у різних формах: банківський рахунок у гривні, у доларі, євро та інших

іноземних валютах, крипто-гаманець, використання платіжної системи PayPal тощо;

- облаштування інтерактивних екранів на території комплексу із зазначенням сум, що були зібрані за певний період часу;
- організація зборів на потреби комплексу в інтернеті, в тому числі і з використанням соціальних мереж тощо.

Дані заходи спрямовані на покращення зручності для відвідувачів підтримати проєкт власними коштами. Можливість існування за рахунок донатів та інших ініціатив буде реалістичною у випадку якісної реалізації проєкту та його позитивного іміджу. Іншими словами, своєю якістю та ідеєю комплекс повинен спонукати відвідувачів підтримати його коштами, а покращена з війською культура донатів та результати проведених опитувань тільки збільшуватимуть шанси на існування комплексу у фінансовому аспекті в зазначеному форматі.

Об'єкти Національного пантеону українських героїв повинні супроводжуватися докладною інформацією про них. Пропонуємо організувати дану ініціативу шляхом створення QR-кодів та, відповідно, онлайн сторінок, для кожного об'єкту задля того, щоб відвідувачі могли дізнатися більш повну інформацію щодо пам'яток меморіального комплексу. Слід зазначити, що текст доречно також дублювати і іноземними мовами. Інформація повинна бути подана з можливістю обрання мови, а також з можливістю її прослуховування. Важливою додатковою опцією є надання можливості завантажити як текстові, так і аудіофайли задля подальшого їх вивчення під час та після відвідування комплексу.

Екскурсійний супровід комплексу є важливою складовою якісного пізнання й розуміння даного об'єкту. Задля створення максимально комфортних умов для відвідувачів, екскурсії повинні бути різноманітними й підлаштованими під різні групи населення, іншими словами – інклюзивними, адже патріотичне виховання для школяра та дорослого,

інформація для українського та іноземного відвідувача, текст для науковця та звичайного туриста повинні відрізнятися. В тому числі повинен бути розроблений спеціальний блок екскурсій, що буде підлаштований під людей з вадами зору та слуху, що дозволить вважати Національний пантеон українських героїв доступним для широких верств населення з різних куточків світу.

Найм екскурсоводів пропонуємо розділити на 2 категорії: штатні працівники та працівники під замовлення. Штатні працівники покликані надавати базові екскурсії для людей різного віку українською та англійською мовами. Працівники ж під замовлення зможуть надавати більш спеціалізовані екскурсії з ширшим вибором мови її надання, в тому числі і надання жестовою мовою.

Також складовою забезпечення доступності й комфорту є наявність та психологічна підготовка соціальних працівників на місці. Так як наразі значна частина населення є вразливою й може відчувати дискомфорт під час відвідування нових, незнайомих місць. Соціальні працівники і є тим фактором, що за допомогою мистецтва комунікації допоможе підтримати людей, надати їм психологічну допомогу та зробити досвід відвідування максимально комфортним.

З огляду на сакральність Національного пантеону українських героїв для України та її громадян, а також з огляду на наругу над пам'ятками на честь українських діячів з боку наявних ворогів українського народу, вважаємо за доцільне облаштування цілодобової охорони комплексу включно зі зміною караулу Почесної варти, що потенційно може бути застосовано не тільки як безпековий захід, а і як додаткова туристична атракція.

Під час промоції об'єкту повинен бути ухил на ключові слова. Це допоможе відвідувачам краще зрозуміти основну ідею українськості, а також сприятиме промоції комплексу в мережі Інтернет. Ключовими

словами для України є «воля», «свобода», «Європа», «смівість», «незалежність» тощо.

Задля реалізації даної проєктної пропозиції вважаємо за доцільне:

1. Пропонування матеріалів даної дипломної роботи для Управління туризму та промоцій КМДА. Як виконавчому органу місцевої влади й структурному підрозділу, що відповідає за туристичний розвиток міста дана робота буде їм у нагоді.

2. Просування матеріалів дипломної роботи на наукових конференціях.

3. Співпраця з Українським інститутом національної пам'яті задля створення пропозиції переліку осіб, що повинні бути захоронені у Національному пантеоні українських героїв, або на їх честь повинні бути встановлені кенотафи.

Отже дану проєктну пропозицію можна вважати певною ідейною основою створення меморіального комплексу – Національного пантеону українських героїв. Суспільно-політична візія даного меморіалу була неоднозначною та мала певні розбіжності, починаючи від місця створення комплексу, закінчуючи особами, що повинні бути там захоронені, проте повномасштабне вторгнення актуалізувало питання реалізації даного проєкту. Громадськість підтримує більшість ініціатив, що були запропоновані в даній проєктній пропозиції. Найбільш дискусійним питанням є доцільність створення даного комплексу під час війни, проте ми вважаємо, що найкращим варіантом наразі буде ухил на думку військових, що не вважають за доцільне створення Національного пантеону під час війни. Також слід зазначити, що 100% опитаних підтримують створення Національного пантеону українських героїв, тому впровадження ініціатив стосовно створення та функціонування Національного пантеону українських героїв у тісній співпраці з громадськістю, їх пропозиціями та ініціативами, включаючи людей з різних сфер, допоможе реалізувати по-

справжньому достойний проєкт, що позитивно впливатиме на розвиток туристичної галузі у місті Києві.

ВИСНОВКИ

Отже Національний пантеон українських героїв може виступати об'єктом рекреаційно-туристичної діяльності з огляду на його унікальність, що проявляється у відображенні сутності певної нації, її представників та цінність у розрізі пізнавальної рекреації. Виходячи з підвищених рекреаційних потреб українського населення, а також зі збільшенням світової уваги до України, створення меморіального комплексу даного типу на теренах України є доцільним.

Український та закордонний досвід створення пантеонів, а також досвід створення альтернативних меморіальних об'єктів демонструє різноманітність форматів реалізації меморіального комплексу такого типу, проте дані кейси можуть бути використані задля створення та функціонування Національного пантеону в Україні.

Питання створення такого комплексу неодноразово порушувалося з початком анексії Криму та бойових дій на Донбасі, проте проєкт так і не був реалізований через невизначеність з місцем розташування та низькою культурою смерті в Україні. Сучасна актуалізація реалізації даного проєкту обумовлена петицією №22/184520-еп, що була схвалена Президентом України.

Проведені в ході дослідження інтерв'ю та анкетне опитування демонструють підтримку громадськістю створення Національного пантеону українських героїв у місті Києві на території парку «Аскольдова могила», високий ступінь підтримки запропонованих ініціатив та високий рівень потенційної взаємодії респондентів з комплексом.

Виходячи з проведеного дослідження є доцільним облаштування на території комплексу таких об'єктів як: захоронення видатних українських діячів, кенотафи видатних діячів історії українського народу, витвори мистецтва, що пов'язані з українською історією, пам'ятки на честь видатних подій та битв в історії українського народу, пам'ятка на честь країн, що офіційно надали Україні допомогу під час російсько-української війни,

пам'ятка на честь іноземних добровольців, що загинули під час російсько-української війни, воюючи на стороні України, джерело.

Впровадження таких ініціатив як: проведення благодійних заходів для потреб комплексу, створення законодавчих актів щодо порядку та правил розміщення у Національному пантеоні, включення комплексу до дипломатичного протоколу міжнародних візитів до Києва, проведення урочистих заходів з нагоди державних свят, пам'ятних дат, проведення різноманітних екскурсій комплексом (в тому числі і нічних), надавання дозволів та стимулювання зйомок кінострічок і подібних витворів мистецтва задля промоції України та її ідей у світі.

Функціональними потребами даного комплексу є: геологорозвідувальні роботи, забезпечення транспортної доступності, доступності для людей з інвалідністю, самоокупності комплексу, архітектурний конкурс, облаштування наявних та нових пішохідних зон, місць для відпочинку, вбиралень та смітників, розділення комплексу на сектори, інформаційний та екскурсійний супровід тощо.

Враховуючи результати опитування, а також думку військовослужбовців, в яких було взято інтерв'ю, доцільним є створення Національного пантеону українських героїв після закінчення війни.

Просування даної проєктної пропозиції повинно забезпечуватися такими заходами як: пропонування матеріалів даної дипломної роботи для Управління туризму та промоцій КМДА, просування матеріалів дипломної роботи на наукових конференціях та виставках, співпраця з Українським інститутом національної пам'яті.

Дана проєктна пропозиція є основою для подальшої розробки та реалізації такого важливого для України комплексу як Національний пантеон українських героїв.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

1. «Капітан Київ» провів благодійну екскурсію на підтримку відновлення Стіни Пам'яті. Блог: [Електронний ресурс] / Капітан Київ. Мандрівки містом. – Режим доступу: https://captain.kiev.ua/blog/arvm?utm_source=facebook&utm_medium=social&utm_campaign=ARVM--social&utm_term=ARVM--event&utm_content=ARVM--event&fbclid=IwAR1pige5a4g5k6l1jRnZMTZ-VfM8znMD9eOgi81HSVRt1ajhCPl5QRoYyyM_aem_AbSzrmXsKSh2mnb5v4Mev-Jd02k8msCCo8qAHt4XQZ5FrPcV7CZWM46K7rYFqChD1UVI0sTpyncqObroxXGwfQtk
2. «Український Єрусалим» у Баунд-Бруці: [Електронний ресурс] / Листи до приятелів: журнал думки і чину. - Режим доступу: <https://lysty.net.ua/ukrainskyy-yerusalym-u-baund-brutsi/>
3. Arc de Triomphe: [Електронний ресурс] / Condé Nast Traveler. - Режим доступу: <https://www.cntraveler.com/activities/paris/arc-de-triomphe>
4. City parks lift mood as much as Christmas: [Електронний ресурс] // University of Vermont. - ScienceDaily, 20 August 2019. - Режим доступу: <https://www.sciencedaily.com/releases/2019/08/190820081859.htm>
5. Gökhan A. Handbook of Research on Interdisciplinary Reflections of Contemporary Experiential Marketing Practices: [Електронний ресурс] / A. Gökhan. - Scopus, 2022. - 596 pages. DOI: 10.4018/978-1-6684-4380-4 - Режим доступу: <https://www.igi-global.com/dictionary/flow-experience-in-tourism-activities/43921>
6. Krypta Wieszczów: [Електронний ресурс] / Kraków Travel. - Режим доступу: <https://krakow.travel/22749-krakow-la-crypte-des-poetes>
7. Lincoln Memorial Circle Washington, D.C. [Електронний ресурс] / Abraham Lincoln Memorial. - Режим доступу: <https://www.abrahamlincolnonline.org/lincoln/sites/memorial.htm#:~:text=Cannon%2C%20who%20had%20known%20Lincoln,%2C%20however%2C%20was%20%243%20million>

8. National pantheon of Venezuela: [Електронний ресурс] / AlluringWorld. - Режим доступу: <https://www.alluringworld.com/national-pantheon-of-venezuela/>
9. National preserve «Kyiv-Pechersk lavra»: [Електронний ресурс] / Audio tour. - Режим доступу: <https://izi.travel/en/187b-national-preserve-kyiv-pechersk-lavra/en#4e5e7309-0368-4356-849a-5ffec780e09>
10. Number of visitors to the Arc de Triomphe de l'Etoile in Paris from 2013 to 2017: [Електронний ресурс] / Statista. - Режим доступу: <https://www.statista.com/statistics/995565/visitors-arc-de-triomphe-paris-france/>
11. Panthéon of Paris- A Mausoleum for France's National Heroes: [Електронний ресурс] / Tomb Travel. - Режим доступу: <https://tombtravel.com/pantheon-of-paris/>
12. Pantheon: [Електронний ресурс] / Cambridge Dictionary. - Режим доступу: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pantheon>
13. Pantheon: [Електронний ресурс] / Merriam - Webster. - Режим доступу: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pantheon>
14. Recreation: [Електронний ресурс] / A Dictionary of Environment and Conservation // Oxford Reference. - Режим доступу: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100407792>
15. Salvador D. The Power of the Sublime: The photography exhibition. [Електронний ресурс] / National Pantheon of Portugal. - Режим доступу: <https://www.hisour.com/dina-salvador-the-power-of-the-sublime-national-pantheon-of-portugal-55444/>
16. Tourism Act to establish the Ghana Tourism Authority to regulate the tourism industry and to provide for related matters. ACT 817. [Електронний ресурс]. Date of assent: 16th May, 2011. - Режим доступу: <https://visitghana.com/wp-content/uploads/2021/04/Tourism-Act-2011-ACT-817-Web-min.pdf>
17. W Warszawie, w Świątyni Opatrzności, kręcony jest popularny amerykański serial o ludziach przyszłości. Zobacz, co jest w środku:

[Електронний ресурс] / Vitrina. - Режим доступу: <https://vitrina.pl/news/820-v-khrame-swiatynia-opatrznosci-v-vilyanuve>

18. Асадчева Т. Втрачені святині: Спасо-Преображенський монастир у Межигір'ї: [Електронний ресурс] / Т. Асадчева // Вечірній Київ. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/70448/>

19. Аскольдова могила – подорож крізь час. Пішохідна екскурсія: [Електронний ресурс] / Інтернет проект «Цікавий Київ». – Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/excursion/detskaya-peshehodnaya-ekskursiya-puteshestvie-vo-vremeni/>

20. Аскольдова могила: Електронна версія «Великої української енциклопедії». – Режим доступу: <https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D0%B0>

21. Байкове кладовище. Екскурсія: [Електронний ресурс] / Капітан Київ. Мандрівки містом. – Режим доступу: <https://captain.kiev.ua/excursions/baykovecemeteriy>

22. Байковий некрополь (пішохідна або автобусна екскурсія на Байкове кладовище Києва): [Електронний ресурс] / Екскурсії по Києву. ToursDeKiev. – Режим доступу: <https://toursdekiev.com.ua/uk/baikovo>

23. Величко В.В. Організація рекреаційних послуг: навч. посіб. / В.В. Величко. – Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2013. – 202 с.

24. Вестмінстерське абатство: [Електронний ресурс] / Церква, Лондон, Великобританія. - Режим доступу: <https://uk.jodoinstitute.com/1162-westminster-abbey>

25. Вечерський В. В. Рекреація: [Електронний ресурс] // Велика українська енциклопедія - Режим доступу: <https://vue.gov.ua/Рекреація>

26. Войцехівська І. Н. Байкове кладовище: [Електронний ресурс] / І.Н. Войцехівська // Велика українська енциклопедія. – Режим доступу: https://vue.gov.ua/Байкове_кладовище

27. Дорош С. Що заважає створити пантеон героїв в Україні? [Електронний ресурс] / С. Дорош // BBC Україна. - Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38517567>
28. Дюсенгулова Р. Казангапов Т. Як виглядає національний пантеон зараз: [Електронний ресурс] / Tengri News. Казахстан. - Режим доступу: <https://tengrinews.kz/article/kak-vyiglyadit-natsionalnyi-panteon-seychas-1992>
29. Екскурсія «Чудернацька Лук'янівка»: [Електронний ресурс] / Клуб Корінного Киянина. - Режим доступу: https://club.kyiv.ua/chudernazka_lukjanavka
30. Інформація про музей «Личаківський цвинтар»: [Електронний ресурс] / Адміністрація музею «Личаківський цвинтар» // Музей «Личаківський цвинтар». Львів. – Режим доступу: <https://lviv-lychakiv.com.ua/pro-muzei/informatsiia-pro-muzei>
31. Кладовище для обраних: Скільки казахів захоронено в пантеоні: [Електронний ресурс] / NewTimes. Казахстан. - Режим доступу: <https://newtimes.kz/obshchestvo/125238-kladbishche-dlia-izbrannykh-skolko-kazakhstantsev-zakhoroneno-v-panteone>
32. Кляп М.П. Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. / М.П. Кляп, Ф.Ф. Шандор. - К.: Знання, 2011. - 334 с.
33. Кого і за скільки ховають на Личакові? [Електронний ресурс] / Агенція інформації та аналітики galinfo. – Режим доступу: https://galinfo.com.ua/articles/kogo_i_za_skilky_hovayut_na_lychakovi_96148.html
34. Колотуха О.В. Рекреаційна діяльність: [Електронний ресурс] / Колотуха О.В. // Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика (словник-довідник). - Режим доступу: <http://geohub.org.ua/node/2264> (дата звернення: 20.03.2024)

35. Лісовими стежками вздовж Дніпра. Екскурсія: [Електронний ресурс] / Клуб корінного киянина. – Режим доступу: https://club.kyiv.ua/lisovymy_stezckamy

36. Лук'янівське військове кладовище: [Електронний ресурс] / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. - Режим доступу: <https://warmuseum.kyiv.ua/ua/martirolog/necropolis/lukjanovske/>

37. Лук'янівське кладовище. Некрополь під телевежею: [Електронний ресурс] / «Україна Інкогніта» - неприбутковий проект ентузіастів краєзнавства. - Режим доступу: <https://ukrainaincognita.com/kyivska-oblast/kyiv/lukyanivka/lukyanivske-kladovyshche-nekropol-pid-televezheyu>

38. Лук'янівське кладовище: адміністрація, послуги, допомога: [Електронний ресурс] / Антік. - Режим доступу: <https://antik.ua/uk/lukyanovskoe-kladbishhe/>

39. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П.О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.

40. Меморіали американських президентів у столичному Вашингтоні: [Електронний ресурс] / Голос Америки. - Режим доступу: <https://www.holosameryky.com/a/memorials-02-18-2011-116476523/238806.html>

41. Михайлова А.А. Створення Національного Пантеону Героїв України на території парку Аскольдова Могила у місті Києві: електронна петиція № 22/184520-еп. [Електронний ресурс] / Офіс Президента України. - Режим доступу: <https://petition.president.gov.ua/petition/184520>

42. Національний заповідник Києво-Печерська лавра (Kyiv-Pechersk Lavra): [Електронний ресурс] / Facebook-сторінка. - Режим доступу: <https://www.facebook.com/kplavra>

43. Національний заповідник Києво-Печерська лавра: [Електронний ресурс] / Youtube-канал. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/@Lavra.official/featured>

44. Національний пантеон: [Електронний ресурс] / Український інститут національної пам'яті. - Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/nacionalnyy-panteon>

45. Національний пантеон: хто і коли займеться перепохованнями видатних українців: [Електронний ресурс] / 5 канал. - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=TDKtvywMtQs&list=WL&index=6>

46. Некрополь Успенського собору: [Електронний ресурс] / Національний заповідник Києво-Печерська лавра. - Режим доступу: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/node/92>

47. Ніхто не знає, як до цього братись, - Забужко про пантеон українських героїв. [Електронний ресурс] / Espresso.TV. - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=2xLabNuRtjs>

48. Пантеон – святина всіх богів Риму: [Електронний ресурс] / Проєкт «Видатні місця світу». - Режим доступу: https://sights.com.ua/attraction/panteon-hram-vsih-bogiv-v-rymi/#%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%96_%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D1%83

49. Пантеон Мтацминда: [Електронний ресурс] / IGotoWorld. Georgia. - Режим доступу: https://ge.igotoworld.com/ru/poi_object/15365_panteon-mtacminda.htm#/google_vignette

50. Пантеон. Храм богів у Римі: [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/969758.html>

51. Пантеон: [Електронний ресурс] / Тлумачний словник української мови в 11-ти томах. - Режим доступу: <https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87>

%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BE%D0%BD

52. Пантеон: [Електронний ресурс] / Словник іншомовних слів. - Режим доступу: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EF%E0%ED%F2%E5%EE%ED>

53. Парафія Церкви Миколая Чудотворця на Аскольдовій Могилі: [Електронний ресурс] / Сайт парафіяльної спільноти. – Режим доступу: <https://askoldova-mohyla.org/uk/>

54. Парк «Аскольдова могила» (Київ): [Електронний ресурс] / Вандрівка. Ваш путівник Україною. – Режим доступу: <https://vandrivka.com.ua/park-askoldova-mogila-kiyiv/>

55. Платформа пам'яті Меморіал. Загиблі у війні Росії проти України: [Електронний ресурс] / Меморіал цивільних жертв війни Росії проти України. - Режим доступу: <https://www.victims.memorial/post/%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%89%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D1%83-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D1%86%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D1%96%D1%88%D0%B5-%D1%89%D0%BE-%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%B5-%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B0%D1%80%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%D1%82%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%86%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80>

56. По Лук'янівці: від тюрми до кладовища. [Електронний ресурс] / Karabas. - Режим доступу: <https://kiev.karabas.com/ua/po-lukyanovke-ot-tyurmy-do-kladbishha-15>

57. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс] / Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів, Наказ № 256 від 26.07.2022. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1043-22#Text>

58. Про заходи щодо створення меморіалу українських героїв: [Електронний ресурс] / Президент України, указ № 508/2015 від 26.08.2015. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/508/2015#Text>

59. Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: [Електронний ресурс] / Президент України, Указ № 523/2015 від 28.08.2015. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#Text>

60. Про увіковічення пам'яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України: [Електронний ресурс] / Верховна Рада України, Постанова № 97-VIII від 13.01.2015. - - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/97-19#Text>

61. Сироїд Н.П. Теоретичні підходи до визначення поняття «туризм»: його сутність та характерні ознаки / Н.П. Сироїд // Економіка, управління та адміністрування. 2020. – № 3 (93). – С. 3-8. – DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2020-3\(93\)-3-8](https://doi.org/10.26642/jen-2020-3(93)-3-8).

62. Склепи Байкового кладовища: Індивідуальна екскурсія: [Електронний ресурс] / VisitUkraine.today. - Режим доступу: <https://visitukraine.today/uk/tours/search/sklepi-baikovogo-kladovishha-individualna-ekskursiya/step-1?interest=all>

63. Смаль І.В., Смаль В.В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять / І.В. Смаль, В.В. Смаль // Матеріали Міжнар.

наук.-практ. конф. «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля» (м. Київ, 4-6 червня 2004 р.). - К.: КНУКиМ, 2004. – 176 с.

64. Стара частина Байкового некрополя: [Електронний ресурс] / Інтернет проект «Цікавий Київ». - Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/excursion/staraya-chast-bajkovogo-nekropolya>

65. Український некрополь у Баунд-Бруці: [Електронний ресурс] / Necropolis. - Режим доступу: <http://necropolis.uinp.gov.ua/ua/ukraiinski-nekropol-u-savt-bavnd-bruci>

66. Цимбал Т. Формування українського пантеону героїв у контексті проблеми консолідації нації. / Цимбал Т. // Українознавчий альманах. – 2018. – Т.23 – С. 80-86.

67. Чупрій Л. Формування Українського Пантеону слави в контексті формування національної ідентичності: [Електронний ресурс] / Чупрій Л. // Булава. – Режим доступу: http://bulava.in.ua/chupriy_panteon.html.html

ДОДАТКИ

Додаток А. Світовий досвід функціонування пантеонів

Рисунок 2.1. Пантеон у Кракові, Польща [6]

Рисунок 2.2. Пантеон у Варшаві, Польща [17]

Рисунок 2.3. Пантеон у Італії [48]

Рисунок 2.4. Пантеон у Франції [11]

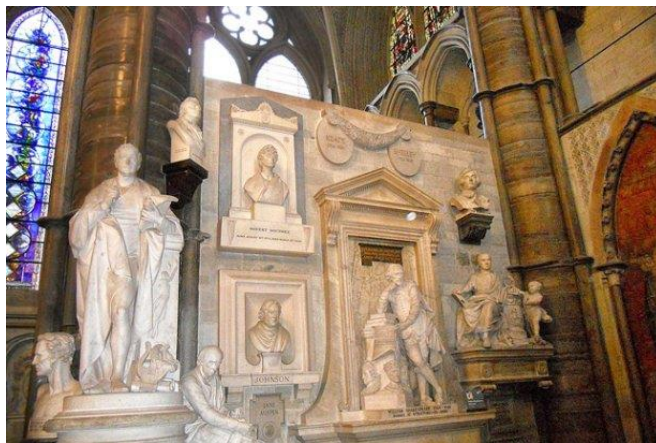

Рисунок 2.5. Вестмінстерське абатство, Велика Британія [44]

Рисунок 2.6. Пантеон у Португалії [15]

Рисунок 2.7. Пантеон у Венесуелі [8]

Рисунок 2.8. Пантеон у Казахстані [28]

Рисунок 2.9. Пантеон у Грузії [49]

Рисунок 2.10. Києво-Печерська лавра [46]

Рисунок 2.11. Парк «Аскольдова могила» [54]

Рисунок 2.12. Межигірський монастир [18]

Рисунок 2.13. Личаківський цвинтар [30]

Рисунок 2.14. Байкове кладовище [33]

Рисунок 2.15. Лук'янівський цвинтар [37]

Рисунок 2.16. Цвинтар Святого Андрія, США [2]

Рисунок 2.17. Могила Невідомого солдата, Польща [44]

Рисунок 2.18. Меморіал Лінкольна, США [7]

Рисунок 2.19. Триумфальна арка, Франція [63]

Рисунок 2.20. Арлінгтонський цвинтар, США [55]

Додаток Б. Впровадження, що стосуються суспільно-політичної візії Національного пантеону

Б.1 Постанова Верховної Ради України «Про увіковічення пам'яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України» № 97-VIII

З метою увіковічення пам'яті Героїв України, які ціною свого життя захищали свободу і незалежність України, її територіальну цілісність і недоторканність, Верховна Рада України **постановляє:**

1. Підтримати ініціативу громадськості про створення у центральній частині столиці України місті-герої Києві Українського національного пантеону (далі - Меморіальний комплекс), а в інших містах України - Алеї пам'яті Героїв України.

2. Рекомендувати Кабінету Міністрів України розглянути питання щодо створення у місті Києві відповідного Меморіального комплексу.

3. Рекомендувати Кабінету Міністрів України, місцевим державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування вжити необхідних заходів для створення у відповідних містах України Алеї пам'яті Героїв України.

4. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття. [60]

Б.2 Указ Президента України «Про заходи щодо створення меморіалу українських героїв» № 508/2015

З метою увічнення пам'яті про воїнів, які віддали своє життя за свободу, незалежність і територіальну цілісність України у протистоянні російській агресії, українських борців за незалежність у XX столітті, збереження національної пам'яті для наступних поколінь про мужність і патріотизм захисників Української держави **постановляю:**

1. Кабінету Міністрів України:

1) утворити Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів зі створення меморіалу українських героїв та затвердити його персональний склад;

2) здійснити організаційне забезпечення реалізації заходів щодо створення меморіалу українських героїв, передбачивши, зокрема:

підготовку проекту концепції меморіалу українських героїв;

організацію та проведення за участю представників державних органів, органів місцевого самоврядування, громадськості, міжнародних організацій, релігійних об'єднань громадського обговорення проекту концепції меморіалу українських героїв та пропозицій щодо визначення місця розташування у столиці України - місті Києві меморіалу українських героїв;

розроблення з урахуванням результатів обговорення та затвердження концепції меморіалу українських героїв;

проведення в установленому порядку архітектурного конкурсу на створення меморіалу українських героїв;

3) забезпечити широке висвітлення заходів зі створення меморіалу українських героїв, зокрема, пов'язаних із вшануванням борців за свободу, незалежність і територіальну цілісність України, презентацією вітчизняного та міжнародного досвіду зі створення меморіалів, обговоренням пропозицій щодо концепції меморіалу українських героїв та архітектурного конкурсу з його створення. [58]

Б.3 Текст петиції №22/184520-еп «Створення Національного Пантеону Героїв України на території парку Аскольдова Могила у місті Києві»

Створення Національного Пантеону Героїв України на території парку
Аскольдова Могила в Києві.

Історія України багатьох останніх століть – це історія героїчної боротьби за Незалежність, Свободу, Гідність і Соборну Українську Державу. Тисячі Героїв і Героїнь поклали свої життя на війні з окупантом на всіх історичних етапах – у боротьбі козаків проти московського царства і російської імперії, Української Народної Республіки та Української Держави проти більшовицької росії, Української Повстанської Армії проти Нацистської Німеччини і СРСР. На жаль, наше покоління також стало свідком повномасштабної війни.

російська федерація принесла Україні нескінченну кількість болю, смертей і руйнувань. Однак ця війна вкотре продемонструвала одвічну незламність Українського народу, волю до боротьби і здатність до справжнього героїзму та жертвності. Ми маємо завжди пам'ятати ціну, якою виборюється наша Свобода.

Звертаюсь до Президента України з ініціативою створити Національний Пантеон Героїв України – меморіальний комплекс як сакральне місце пам'яті та консолідації українського народу. У цьому пантеоні мають відбуватись почесні поховання та встановлюватись пам'ятні об'єкти для увічнення видатних історичних діячів України: лідерів національно-визвольних змагань усіх часів, військових командирів, визначних осіб, що здійснили героїчні вчинки в боротьбі за Незалежність України.

Повномасштабна війна змусила українців повернутись до своєї історії, переосмислити національну пам'ять і роль діячів минулого. Такі видатні особистості, як Степан Бандера, Євген Коновалець, Симон Петлюра, Павло Скоропадський та багато інших поховані поза межами України. Держава має активізувати дипломатичні зусилля для їхнього почесного перепоховання на території Національного Пантеону.

Для розміщення Національного Пантеону Героїв України пропоную культове місце воїнської слави — парк Аскольдова Могила. Це одна з

найвідоміших історичних місцевостей у Києві, де споконвіків ховали воїнів та інших видатних особистостей. Окупаційна радянська влада зруйнувала некрополь, однак сьогодні до Аскольдової Могили повертається її історична роль. Тут спочиває Герой України, доброволець Дмитро Коцюбайло «Да Вінчі», командир першого батальйону «Вовки Да Вінчі» 67 ОМБр, розташовані пам'ятні знаки Героїв Небесної Сотні, захисників Іловайську, Дебальцевого, Донецького аеропорту.

Національний Пантеон Героїв України на території парку Аскольдової Могили має стати місцем почесних поховань і комплексом вшанування пам'яті видатних героїв української історії: Героїв Крут, Героїв Холодного Яру, Української Повстанської Армії, Героїв Небесної Сотні, славетних «Кіборгів», Героїв України російсько-української війни.

Закликаю Вас підтримати ініціативу та надати відповідні доручення Кабінету Міністрів України у тісній співпраці з громадськістю, експертними, ветеранськими і військовими колами розробити проєкт та забезпечити створення Національного Пантеону Героїв України на території парку Аскольдова Могила – культового місця пам'яті та національної єдності на століття вперед. [41]

Б.4 Відповідь Президента України на петицію №22/184520-еп «Створення Національного Пантеону Героїв України на території парку Аскольдова Могила у місті Києві»

Відповідно до статті 40 Конституції України та статті 23-1 Закону України «Про звернення громадян» мною розглянуто ініційовану А.А.Михайловою електронну петицію № 22/184520-еп «Створити на території парку Аскольдова

Могила у місті Києві Національний Пантеон Героїв України – меморіальний комплекс як сакральне місце пам'яті та консолідації українського народу», яку

підтримали понад 25 тисяч громадян.

Як зазначено у петиції, у цьому пантеоні мають відбуватись почесні поховання та встановлюватись пам'ятні об'єкти для увічнення видатних історичних діячів України: лідерів національно-визвольних змагань усіх часів,

військових командирів, визначних осіб, що здійснили героїчні вчинки в боротьбі

за незалежність України.

Порушене у петиції питання вважаю актуальним у контексті збереження історичної пам'яті нашого народу, консолідації і згуртування українського суспільства довкола ідеї відстоювання державного суверенітету і територіальної

цілісності України. Тому створення меморіального комплексу українських

героїв є одним із важливих загальнонаціональних завдань, над реалізацією якого

вже ведеться робота відповідними центральними та місцевими органами виконавчої влади під керівництвом Кабінету Міністрів України. Так, зокрема, утворено Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів зі створення меморіалу українських героїв та затверджено його персональний склад.

На сьогодні Міністерством культури та інформаційної політики України спільно з Українським інститутом національної пам'яті за участю інших зацікавлених органів виконавчої влади опрацьовується проект концепції Меморіалу українських героїв.

З огляду на викладене мною ухвалено рішення надіслати петицію Прем'єр-міністрові України Д.Шмигалю з проханням доручити центральним органам

виконавчої влади спільно з Київською міською військовою адміністрацією ґрунтовно опрацювати порушене у ній питання, провести фахові і громадські

консультації та у встановлений строк аргументовано поінформувати автора петиції та Офіс Президента України про результати. [41]

Додаток В. Таблиця відповідей на питання інтерв'ю

Таблиця 1

	Респондент 1	Респондент 2	Респондент 3	Респондент 4
1 Чи знаєте ви що таке Пантеон героїв? Як ви вважаєте, чи потрібне Україні таке місце? Відповідь аргументуйте.	Знаю, що це таке. Знаю більше по іноземним проектам, в нас мені навіть складно сказати де таке є. Я б хотів би бути більше ознайомленим з питаннями пов'язаними саме з українськими проектами. Вважаю, що такий проект має обов'язково бути в Україні, і думаю, що моя думка співпадає з думкою більшості військовослужбовців, що є учасниками російсько-української війни.	Звісно знаю, що це таке. Я вважаю, що потрібен такий об'єкт.	Знаю, що таке Пантеон героїв. Україні він точно потрібен, проте є деякі питання до назви, адже пантеон це храм усіх богів. Вважаю, що дане місце нам точно потрібне, в тому числі і у розрізі національнопатріотичного виховання, потрібно, щоб ми знали своїх героїв.	Читав, що це місце поховання найвидатніших особистостей певної країни, національних героїв, митців, громадських та політичних діячів, воєначальників тощо. Це практикується у багатьох країнах світу. Навіть до повномасштабного вторгнення потрібно було створювати Пантеон національних героїв. Нам є кого поховати в цьому

				пантеоні. Ми навіть не знаємо де знаходяться могили деяких видатних діячів нашої історії. Тих видатних діячів, що поховані в Україні, можливо, доцільно перепоховати в одному місці. Я також підтримую і відведення місця для кенотафів. Повинно бути місце вшанування, щоб це прививати і своїм дітям, онукам, потрібно виховувати. Абсолютно переконаний в тому, що Пантеон героїв в Україні має
--	--	--	--	--

				бути створено.
2 Чи знаєте ви про петицію Аліни Михайлової, дівчини загиблого Дмитра Коцюбайла «Да Вінчі» щодо створення Національного Пантеону Героїв України на території парку «Аскольдова могила»? Чи підтримуєте ви дану ініціативу та чому?	Дана петиція це дійсно крута річ, я підтримую такий проєкт та сподіваюся, що він буде реалізований.	Я підтримую петицію Аліни Михайлової щодо створення Національного Пантеону Героїв України, думаю, що такий комплекс потрібен Україні. Парк «Аскольдова могила» є чудовим щеленим місцем.	Знаю, проте підтримую частково. Парк «Аскольдова могила» на мій погляд є не дуже влучним для створення, адже тут замало місця, транспорт та інфраструктура не готова до цього. Банально немає потрібної парковки.	З усіх місць наймеморіальніше, найсвятіше у Києві. Аскольдова могила є найбільш підходящим місцем для Пантеону героїв. Тим паче там і так вже були могили наших видатних діячів до 30-х років ХХ століття. Туди чудовий доступ, це історична місцевість. Єдиним нюансом є її обмеження за територією.
3 Яким ви вбачаєте Національний пантеон	На мою думку, потрібно, щоб було збережено озеленення та,	Я вважаю, що в даному випадку не має бути великої монументальн	Якщо ми розглядаємо формат розташування пантеону	Різні варіанти є. Доцільно зберігати природний

українськ их героїв? Чи потрібна, на вашу думку, велика монумент альна споруда як, до прикладу, у Парку Вічної Слави, чи збереженн я природи та озелененн я є пріоритет ом?	в той же час, були облаштовані споруди невеликого розміру. Повинна бути зелена рекреаційна зона. Природа – це життя, не треба зводити все до бетону.	ої споруди. Обов’язковим є збереження озеленення з включанням пам’яток до природного ланшафту з максимальним збереженням навколишньог о середовища. Також потрібно облаштувати багато місць для відпочинку, до прикладу, лав, щоб можна було зупинити час, і подумати що це за місце і чому я тут. Тиха, зелена локація, більш природнього характеру, ніж бетонного.	на великій, відносно рівній території за містом, то звісно потрібна велика монументал ьна споруда, до прикладу, храм. Якщо ж місце створення - парк «Аскольдов а могила», то збереження озеленення є ключовим.	ландшафт довкілля. Не потрібно будувати великі пафосні споруди. Я бачу пантеон як різні покоління, різні періоди від минулого до сьогодення. Скромні пам’ятки у наявному природному довкіллі.
4 Як ви вважаєте, чи доцільно створюват и Національ ний пантеон	Моя думка, що потрібно реалізовувати цей проєкт виключно після перемоги, адже зараз всі сили та думки	Національний пантеон однозначно потрібен, проте питання створення його під час війни є дискусійним. Вважаю, що	Я вважаю, що так, адже культура в тому числі і є тим, за що ми воюємо. До того ж кошти на	На мій погляд, ні на мить не потрібно відкладати цей процес. Треба було зробити ще вчора. Це не

українськ их героїв під час війни? Чи кращим варіантом буде відкладан ня даного питання на повоєнний час? Відповідь аргументу йте.	повинні бути направлені на підтримку та реалізацію проектів напряму пов'язаних з перемогою у даній війні.	інформація щодо проєкту повинна бути максимально розповсюджен ою на всі підрозділи, що входять до Сил оборони України, і потрібно його створювати наприкінці війни, на кошти з донатів самих же військовослуж бовців. Всі розуміють, що пам'ять має бути вшанованою.	благоустрій міста Києва і так виділяютьс я.	та справа, яку можна перенести. Думаю, що переважна більшість українців, 3/4 точно, за те, що потрібно вже сьогодні створювати комплекс.
5 Чи було б вам комфортн о, якщо б таке сакральне для України місце відвідувал и іноземні туристи? Опишіть	Це має бути міжнародне місце. Всі мають приїжджати та відвідувати такий комплекс, щоб кожен іноземець зміг вшанувати пам'ять наших героїв, поцікавитися короткою	Іноземні відвідувачі мають приходити та розуміти яку ціну наша нація вклала в цю війну та світову історію.	-	Це абсолютно нормально. В багатьох країнах світу це розповсюдж ена практика. Нічого поганого в цьому не бачу. Більше іноземців будуть знати

ваші відчуття.	хронологією нашої історії.			про українців - це тільки плюс.
6 На вашу думку, чи сприятиме такий об'єкт туристичному розвитку міста Києва? Чи буде він цікавим для українських та іноземних туристів? Відповідь обґрунтуйте.	Думаю, що цей об'єкт буде дуже цікавим. Його існування в самому центрі міста в центрі Європи буде дуже цікавим для більшості іноземних та внутрішніх відвідувачів.	Впевнений, що Національний пантеон буде цікавий туристам, і у повоєнний час з усього світу люди захочуть приїхати та відвідати подібні місця. Навіть з туристичної точки зору це місце має існувати.	Думаю даний об'єкт точно буде цікавим, дуже цікавим. Це в тому числі пов'язано і з тим, що ми маємо спільні історичні зв'язки з багатьма країнами, проте тут слід зазначити, що потрібно уникати поганих спільних подій та робити акценти на позитивних спільних моментах. Україна в цілому цікава в тому числі і	-

			з 2022 року, коли люди побачили Україну на шпальтах своїх газет. Вони як раз і будуть приїжджати, щоб їм розповіли про місцевих героїв, що вони зробили, який їх внесок.	
7 Як ви вважаєте, чи повинен вхід на територію Національного пантеону українських героїв бути платним для українців? А для іноземців? Обґрунтуйте.	Питання платного чи безкоштовного відвідування – дискусійне. Я б організував фінансування через донати, не фіксовану вартість квитка. Також слід відмітити, що на території повинні приймати різні міжнародні валюти, включаючи криптовалюту	Я впевнений, що вхід має бути абсолютно безкоштовним, проте всі повинні розуміти, що можуть виділити ту суму, яку вони вважають за потрібне. Розвиток парку буде обумовлений цими коштами, комплекс повинен бути	Так, повинен бути платним. Безкоштовним має бути родичам загиблих, можливо безкоштовним в якісь дні, проте в цілому платним. Потрібно робити акцент на ринкову економіку, все має	Плата не обов'язкова. Потрібно так проводити роботу, щоб кожен хто туди зайшов звичайно свої кошти залишав на розбудову, збереження, благоустрій. Потрібно дати людям можливість добровільно долучитися до такої шляхетної

	та перекази з електронних гаманців для розвитку та підтримки цього проєкту.	на самозабезпеченні.	свою ціну, це рухає світ вперед. Комплекс повинен бути на самозабезпеченні як це організовано в інших країнах.	справи. Не слід розділяти українців та іноземців в цьому питанні. За кордоном немає різниці звідки ти. Роз'яснювальна, зазивна, надихаюча інформація для підвищення донатів повинна бути.
8 Чи вважаєте ви доцільним створення на території Національного пантеону українських героїв пам'ятки на честь країн, що офіційно надали Україні	Однозначно участь наших союзників в цій війні не повинна забуватися. Як додаток, я б запропонував Алею рукостискань наших братів-союзників, щоб кожна людина могла потиснути руку першим особам держав, що	Щонайменше прапори наших союзників мають бути встановлені, бо перемога України неможлива без участі зовнішньої допомоги, навіть з туристичної точки зору це буде правильно, іноземним	Створювати таку пам'ятку точно потрібно, проте краще винести її за межі пантеону і зробити її в іншому місці. Краще не поєднувати ці об'єкти в межах	Звичайно. Це буде не зайвим. Можливо потрібно поставити кенотафи загиблим добровольцям з різних країн світу. Куточок меморіалу повинен бути їм відведений. Можливо

допомогу під час російсько-української війни? Аргументуйте.	допомагають Україні.	відвідувачам буде приємно побачити, що їх країна взяла участь у цій війні.	однієї локації.	один пам'ятник з переліком країн, переліком хто загинув, скільки загинуло.
9 Якими ключовими словами та висловами ви б могли описати Україну? (До прикладу, воля, свобода, честь, демократія, героїзм тощо). Аргументуйте свій вибір.	Свобода, демократія, Європа. Саме за це зараз і відбувається кровопролитна війна.	Воля, квітучість, щастя. Тільки так, адже ми гідні цього та до цього і йдемо.	Сміливість, гостинність, щирість. Думаю ці слова найкраще описують нашу націю.	Мабуть, для жодного народу світу не було таким значимим словом воля. Це безмежне поняття, воно найпритаманніше українцям, як вони відстоюють себе та свою землю протягом своєї історії. Українство і свобода, незалежність, боротьба - це не розділимі поняття, синергія.

10 Які поради ви б надали щодо створення Національного пантеону українських героїв? Ваші побажання.	Я б хотів залишити місцем створення Національного пантеону парк «Аскольдова могила», тому що це чудове місце з історією та своєю атмосферою. Воно є влучним, було б круто.	Думаю, що потрібно висвітлювати суми, які були зібрані з донатів відвідувачів за певний період на табло на території комплексу, проте зараз зарано давати остаточні поради. Все вирішиться за результатами війни, тоді й буде зрозуміло як і що потрібно робити.	Як вже було частково описано в попередніх відповідях, на мій погляд потрібно винести об'єкт за межі міста, поєднати з військово-меморіальним кладовищем. Повинна бути можливість для створення великої монументальної споруди і великого комплексу на великій території, потрібно попрацювати над назвою комплексу. Якщо все ж таки місцем створення меморіальн	Перше - якнайбільший хронологічний період, не тільки нинішні події. Друге - кенотафи. Третє - побільше інформації, інноваційні форми її подання, екрани, меморіальні заходи щодо історичних періодів, родів військ тощо. Потрібно облаштувати пантеон якнайшвидше.
--	---	---	--	--

			ого комплексу буде парк «Аскольдов а могила», то, звісно, головним є збереження озеленення.	
--	--	--	---	--

Додаток Г. Анкета «Опитування щодо створення Національного пантеону українських героїв у місті Києві»

Дане дослідження є складовою дипломної роботи студента КНУ імені Тараса Шевченка Голоти Артема Олексійовича. Більшість питань створені у форматі відповіді "Так/ні". Орієнтовний час проходження анкетування - 10-15 хвилин. Особисті дані будуть використані лише для цілей дослідження з дотриманням норм конфіденційності особистої інформації.

- 1. Вкажіть Ваше ПІБ.**
- 2. Вкажіть вашу вікову групу**
 - a. до 25 років
 - b. 25-40 років
 - c. 40-60 років
 - d. 60+ років
- 3. Чи знаєте ви що таке Пантеон Героїв загалом?**
 - a. Так
 - b. Ні
- 4. Чи потрібен Україні Національний пантеон?**
 - a. Так
 - b. Ні
- 5. Чи чули ви про петицію Аліни Михайлової, дівчини загиблого Дмитра "Да Вінчі" Коцюбайла щодо створення Національного Пантеону Героїв України на території парку "Аскольдова могила"?**
 - a. Так
 - b. Ні
- 6. Якщо чули, то чи підтримуєте ви дану ініціативу?**
 - a. Так
 - b. Ні
- 7. Чи вважаєте ви підходящим парк "Аскольдова могила" для створення Національного пантеону українських героїв?**
 - a. Так
 - b. Ні
- 8. Коли доцільно створювати Національний пантеон українських героїв?**
 - a. Під час війни, як тільки буде готовий проект
 - b. Після закінчення війни
- 9. Чи потрібна Українському пантеону велика монументальна споруда?**
 - a. Так
 - b. Ні

10. Чи є пріорітетом при створені даної локації збереження озеленення?

- a. Так
- b. Ні

11. Чи було б вам комфортно, якщо б таке сакральне для українців місце відвідували іноземні туристи?

- a. Так
- b. Ні

12. На вашу думку, чи буде Український пантеон цікавим для іноземних туристів?

- a. Так
- b. Ні

13. Чи сприятиме такий об'єкт туристичному розвитку міста Києва?

- a. Так
- b. Ні

14. Чи повинен вхід на територію комплексу бути платним для українців?

- a. Так
- b. Ні

15. Чи повинен вхід на територію комплексу бути платним для іноземних відвідувачів?

- a. Так
- b. Ні

16. Чи вважаєте ви доцільним створення на території комплексу пам'ятки на честь країн, що офіційно надали допомогу Україні під час російсько-української війни?

- a. Так
- b. Ні

17. Чи вважаєте ви за доцільне перепоховання видатних українських діячів на територію комплексу?

- a. Так
- b. Ні

18. Чи підтримуєте ви створення на території комплексу кенотафів (символічних поховань) на честь видатних діячів української історії?

- a. Так
- b. Ні

19. Чи доречно, на вашу думку, знімати фото та відео, в тому числі професійні, на території комплексу? (Для прославлення України, в тому числі, за кордоном)

- a. Так

б. Ні

20. Чи буде корисним закордонний досвід функціонування пантеонів для створення Національного пантеону українських героїв?

а. Так

б. Ні

21. Чи буде корисним український досвід функціонування пантеонів (частини кладовищ та інших об'єктів, де ховали видатних осіб) для створення Національного пантеону українських героїв?

а. Так

б. Ні

22. Чи буде корисним досвід створення альтернативних меморіальних об'єктів (до прикладу, Тріумфальної арки у Парижі) для створення Національного пантеону українських героїв?

а. Так

б. Ні

23. Чи було б Вам цікаво відвідати екскурсію даним комплексом у нічний час? (для більшої атмосферності)

а. Так

б. Ні

24. Чи відвідали б Ви благодійний захід (до прикладу, екскурсію), кошти з якого передалися б на реставрацію або облаштування локації?

а. Так

б. Ні

25. Чи підтримали б Ви включення до комплексу витворів мистецтва (до прикладу, скульптур, картин), що пов'язані з українською історією?

а. Так

б. Ні

26. Чи підтримали б Ви захоронення видатних українських спортсменів на території комплексу?

а. Так

б. Ні

27. Чи вважаєте Ви за доцільне створення законодавчих актів щодо порядку та правил розміщення особистостей у пантеоні?

а. Так

б. Ні

28. Чи підтримали б Ви облаштування водного об'єкту (до прикладу, джерела) на території комплексу?

а. Так

b. Ні

29. Чи підтримали б Ви включення комплексу до дипломатичного протоколу міжнародних візитів до Києва?

a. Так

b. Ні

30. Чи підтримали б Ви створення пам'яток на честь видатних подій та битв в історії українського народу на території комплексу?

a. Так

b. Ні

31. Чи підтримали б Ви розділення комплексу на сектори задля полегшення навігації?

a. Так

b. Ні

32. Як часто Ви б відвідували Національний пантеон українських героїв?

a. Кілька разів на місяць

b. Кілька разів на рік

c. Раз на рік

d. Не відвідував би

33. Чи готові були б ви донатити на облаштування та реставрацію такого місця?

a. Так

b. Ні

34. На вашу думку, чи може дипломна робота мати вплив на органи влади?

a. Так

b. Ні

c. Інше... (відкрите питання)

Додаток Д. Результати проведеного анкетування

Вкажіть вашу вікову групу

53 відповіді

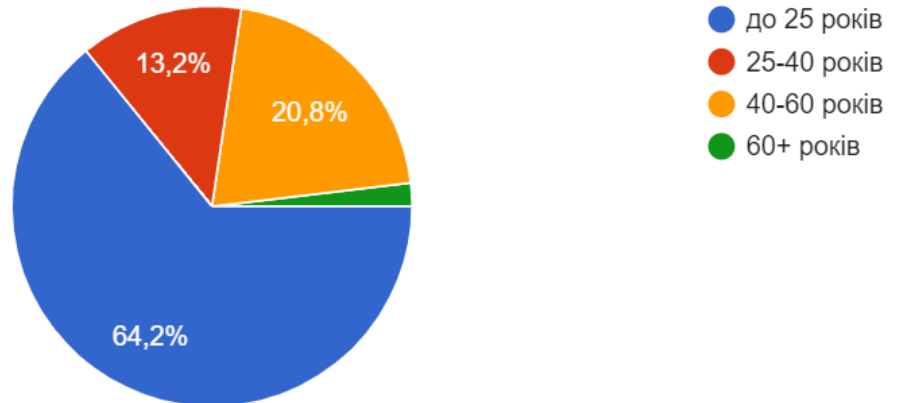

Рисунок 3.1. Вік респондентів

Джерело: Розробка автора

Чи знаєте ви що таке Пантеон Героїв загалом?

53 відповіді

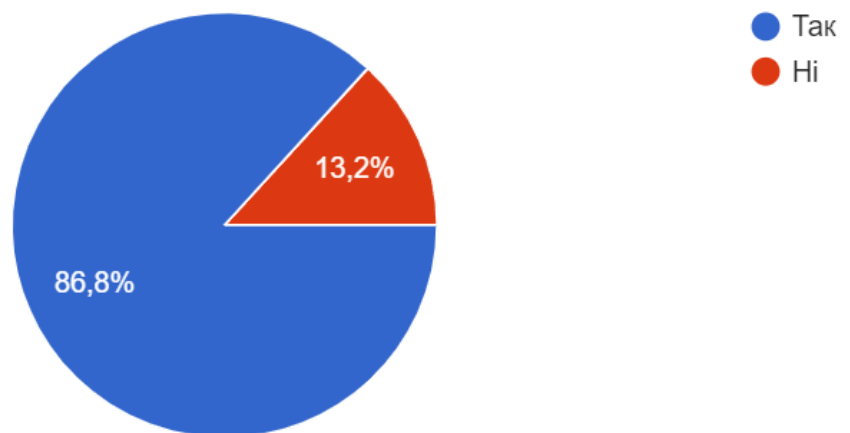

Рисунок 3.2. Знання респондентів щодо значення поняття «Пантеон Героїв»

Джерело: Розробка автора

Чи потрібен Україні Національний пантеон?

53 відповіді

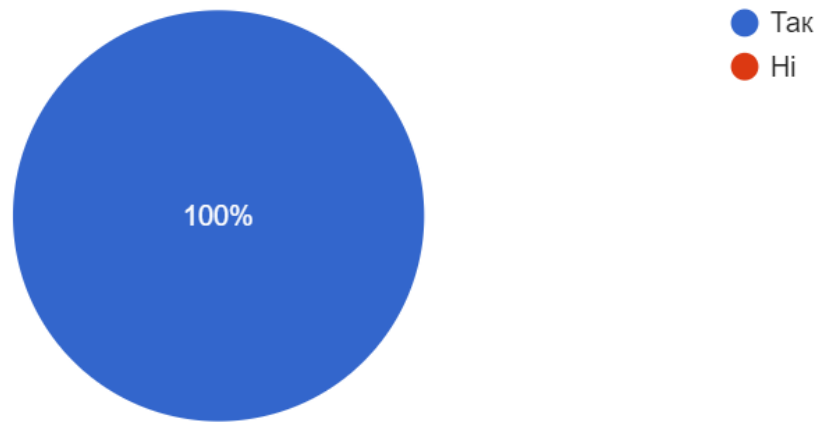

Рисунок 3.3. Рівень підтримки створення Національного пантеону в Україні

Джерело: Розробка автора

Чи чули ви про петицію Аліни Михайлової, дівчини загиблого Дмитра "Да Вінчі" Коцюбайла щодо створення Національного Пантеону Героїв України на території парку "Аскольдова могила"?

53 відповіді

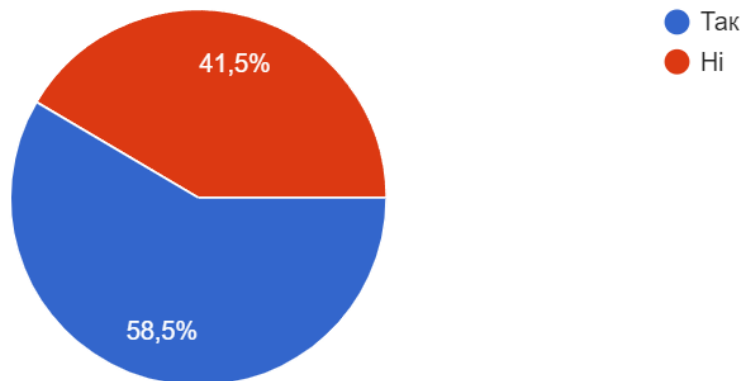

Рисунок 3.4. Обізнаність респондентів щодо петиції Аліни Михайлової

Джерело: Розробка автора

Якщо чули, то чи підтримуєте ви дану ініціативу?

38 відповідей

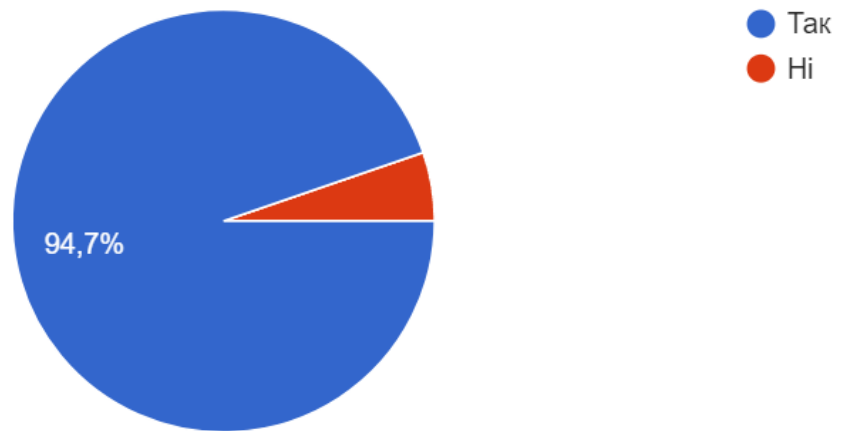

Рисунок 3.5. Рівень підтримки респондентами петиції Аліни Михайлової

Джерело: Розробка автора

Чи вважаєте ви підходящим парк "Аскольдова могила" для створення Національного пантеону українських героїв?

53 відповіді

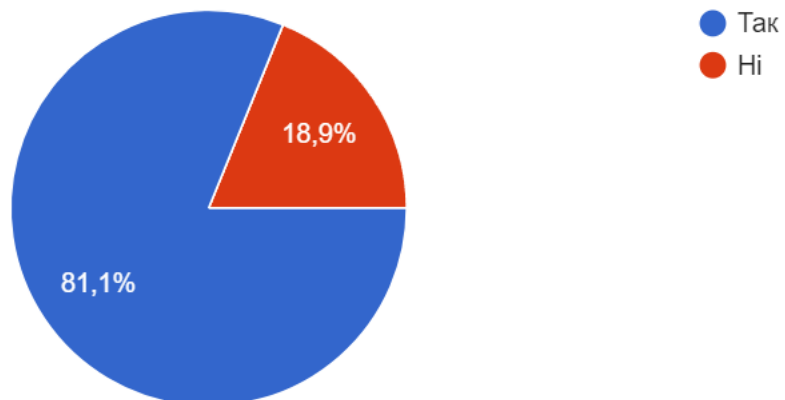

Рисунок 3.6. Рівень підтримки парку «Аскольдова могила» серед респондентів

Джерело: Розробка автора

Коли доцільно створювати Національний пантеон українських героїв?

 Копіювати

53 відповіді

Активация 1

Рисунок 3.7. Рівень підтримки створення Національного пантеону під час війни

Джерело: Розробка автора

Чи потрібна Українському пантеону велика монументальна споруда?

53 відповіді

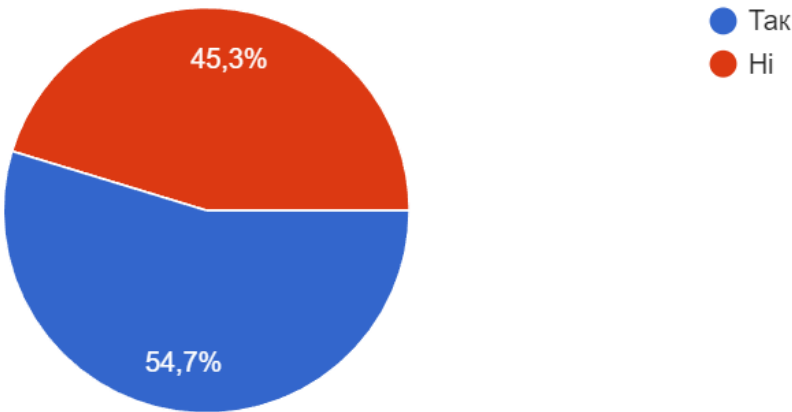

Рисунок 3.8. Рівень підтримки великої монументальної споруди у Національному пантеоні

Джерело: Розробка автора

Чи є пріорітетом при створені даної локації збереження озеленення?

53 відповіді

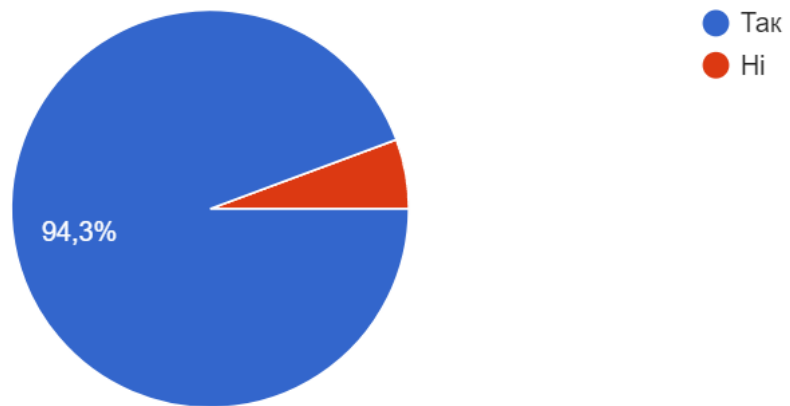

Рисунок 3.9. Рівень підтримки збереження озеленення у Національному пантеоні

Джерело: Розробка автора

Чи було б вам комфортно, якщо б таке сакральне для українців місце відвідували іноземні туристи?

53 відповіді

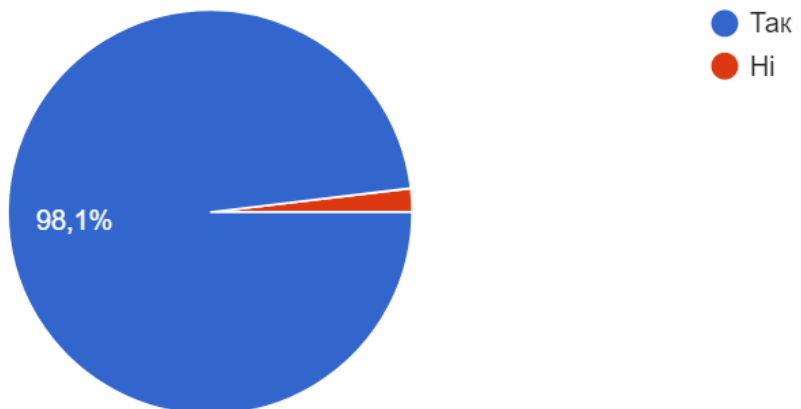

Рисунок 3.10. Думка респондентів стосовно комфорту щодо відвідування іноземними туристами Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

На вашу думку, чи буде Український пантеон цікавим для іноземних туристів?

53 відповіді

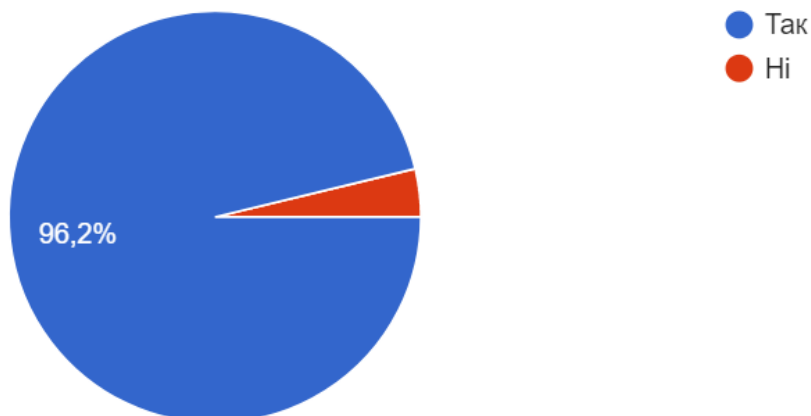

Рисунок 3.11. Думка респондентів стосовно цікавості Національного пантеону для туристів
Джерело: Розробка автора

Чи сприятиме такий об'єкт туристичному розвитку міста Києва?

53 відповіді

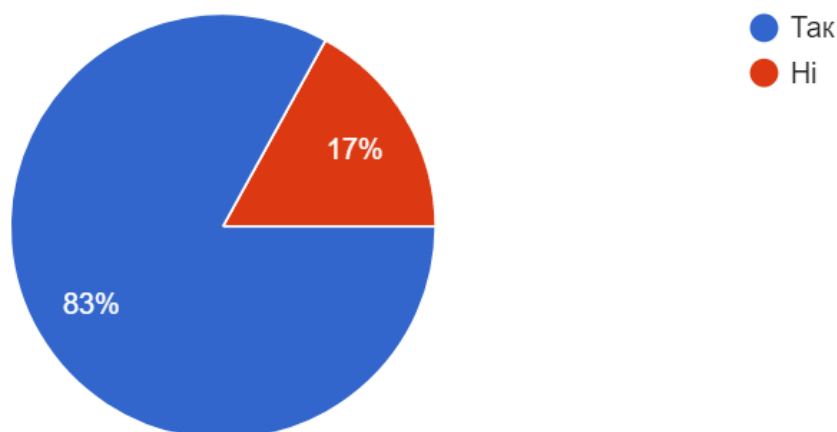

Рисунок 3.12. Думка респондентів стосовно сприяння Національного пантеону туристичному розвитку Києва
Джерело: Розробка автора

Чи повинен вхід на територію комплексу бути платним для українців?

53 відповіді

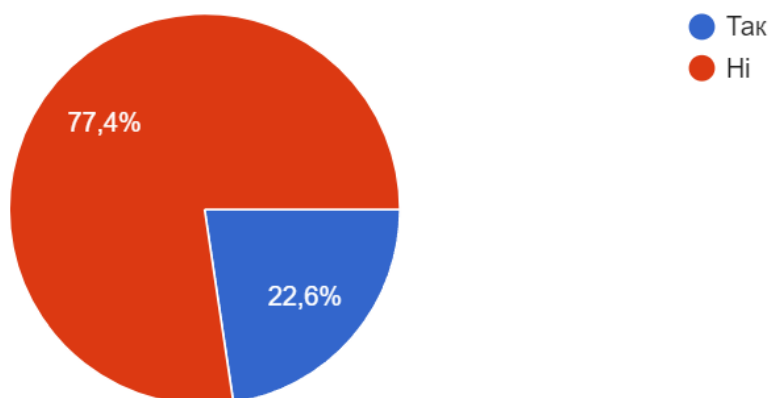

Рисунок 3.13. Рівень підтримки запровадження плати для українців за відвідування Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи повинен вхід на територію комплексу бути платним для іноземних відвідувачів?

53 відповіді

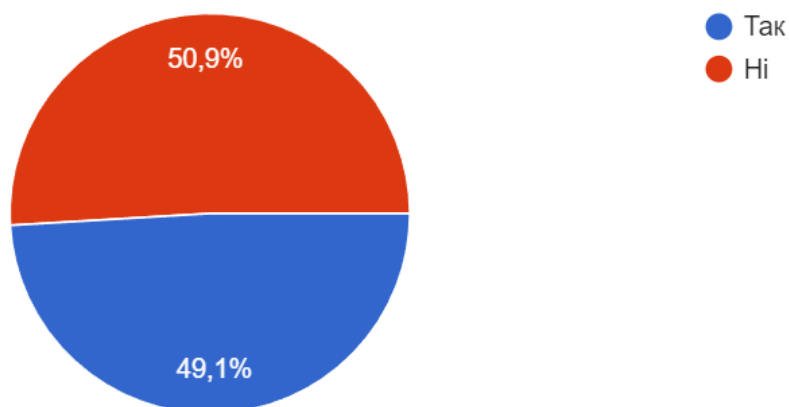

Рисунок 3.14. Рівень підтримки запровадження плати для іноземців за відвідування Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи вважаєте ви доцільним створення на території комплексу пам'ятки на честь країн, що офіційно надали допомогу Україні під час російсько-української війни?

53 відповіді

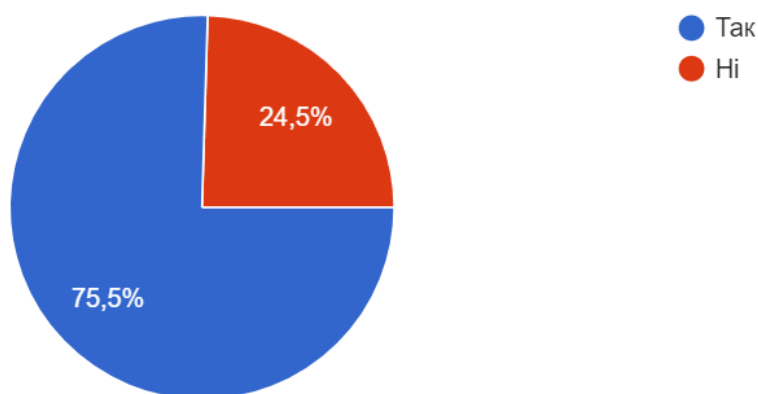

Рисунок 3.15. Рівень підтримки створення пам'ятки на честь країн, що офіційно надали допомогу Україні під час російсько-української війни на території комплексу

Джерело: Розробка автора

Чи вважаєте ви за доцільне перепоховання видатних українських діячів на територію комплексу?

53 відповіді

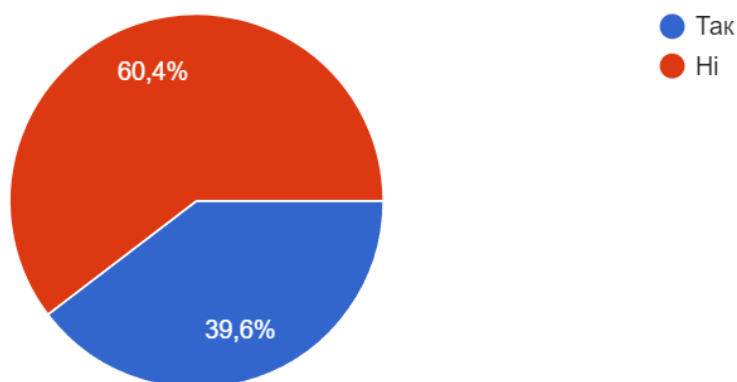

Рисунок 3.16. Рівень підтримки перепоховання видатних українських діячів у Національному пантеоні

Джерело: Розробка автора

Чи підтримуєте ви створення на території комплексу кенотафів (символічних поховань) на честь видатних діячів української історії?

53 відповіді

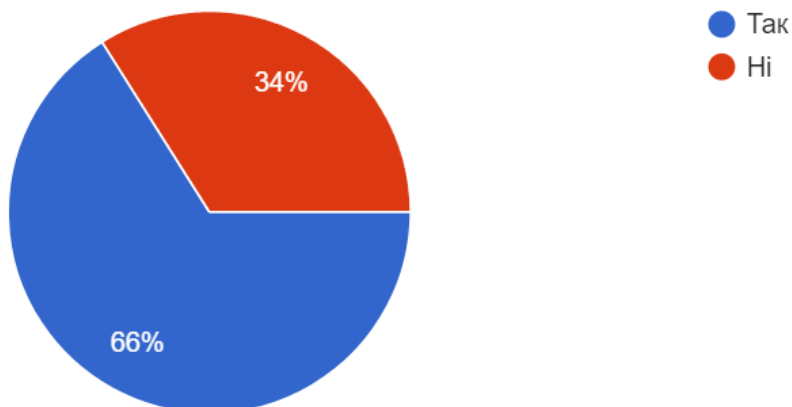

Рисунок 3.17. Рівень підтримки створення кенотафів на території Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи доречно, на вашу думку, знімати фото та відео, в тому числі професійні, на території комплексу? (Для прославлення України, в тому числі, за кордоном)

53 відповіді

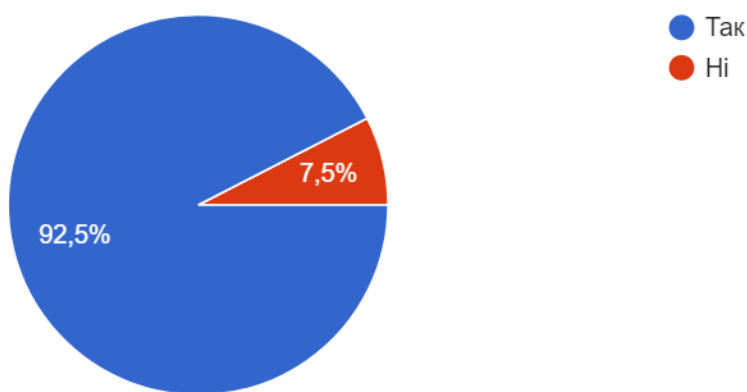

Рисунок 3.18. Рівень підтримки фото та відео зйомки на території Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи буде корисним закордонний досвід функціонування пантеонів для створення Національного пантеону українських героїв?

53 відповіді

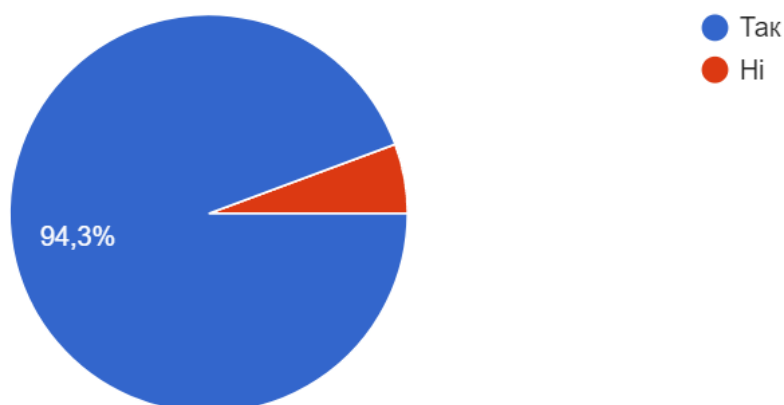

Рисунок 3.19. Думка респондентів стосовно користі закордонного досвіду для створення Національного пантеону українських героїв
Джерело: Розробка автора

Чи буде корисним український досвід функціонування пантеонів (частини кладовищ та інших об'єктів, де ховали видатних осіб) для створення Національного пантеону українських героїв?

53 відповіді

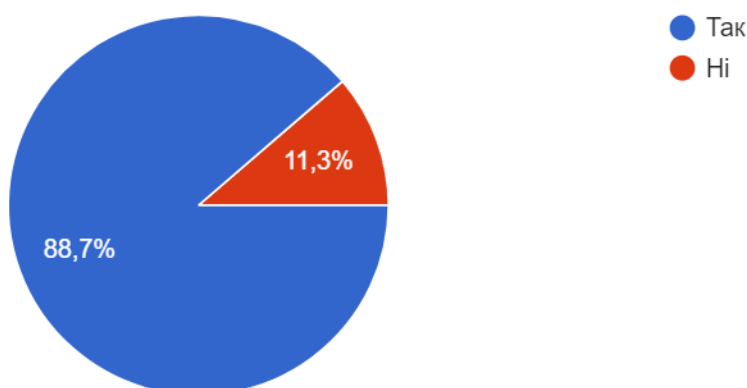

Рисунок 3.20. Думка респондентів стосовно користі українського досвіду для створення Національного пантеону українських героїв
Джерело: Розробка автора

Чи буде корисним досвід створення альтернативних меморіальних об'єктів (до прикладу, Триумфальної арки у Парижі) для створення Національного пантеону українських героїв?

53 відповіді

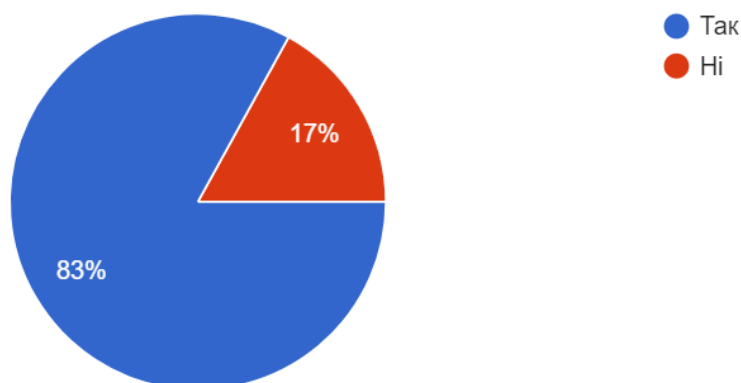

Рисунок 3.21. Думка респондентів стосовно користі досвіду створення альтернативних меморіальних об'єктів задля створення Національного пантеону українських героїв

Джерело: Розробка автора

Чи було б Вам цікаво відвідати екскурсію даним комплексом у нічний час? (для більшої атмосферності)

53 відповіді

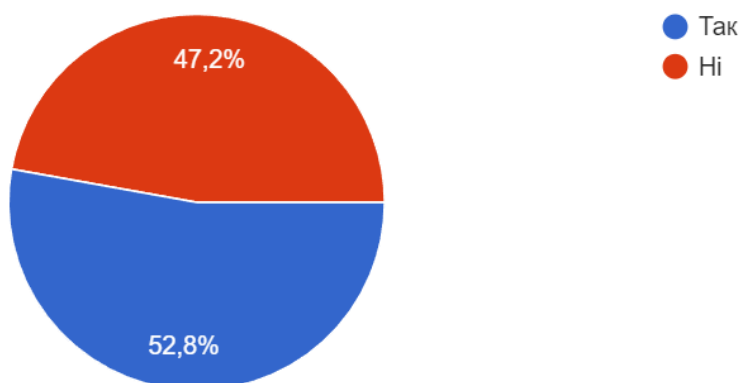

Рисунок 3.22. Думка респондентів стосовно цікавості до нічних екскурсій комплексом

Джерело: Розробка автора

Чи відвідали б Ви благодійний захід (до прикладу, екскурсію), кошти з якого передалися б на реставрацію або облаштування локації?

53 відповіді

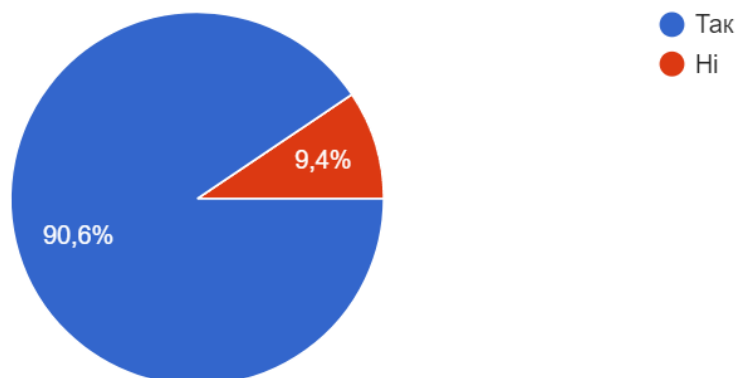

Рисунок 3.23. Думка респондентів стосовно відвідування благодійного заходу задля забезпечення потреб Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи підтримали б Ви включення до комплексу витворів мистецтва (до прикладу, скульптур, картин), що пов'язані з українською історією?

53 відповіді

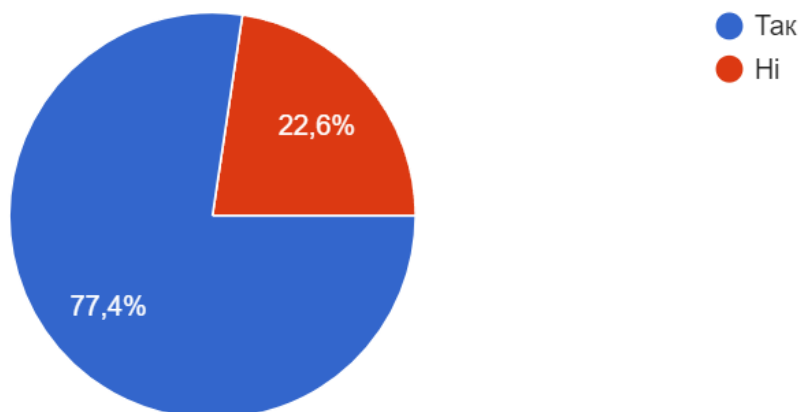

Рисунок 3.24. Рівень підтримки включення витворів мистецтва до Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи підтримали б Ви захоронення видатних українських спортсменів на території комплексу?

53 відповіді

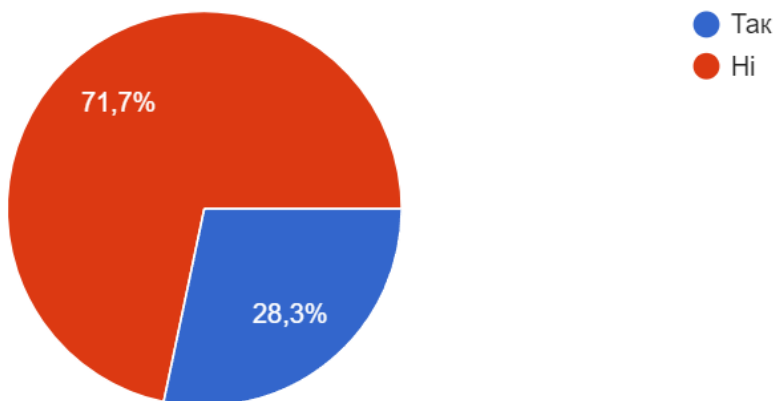

Рисунок 3.25. Рівень підтримки захоронення видатних українських спортсменів на території Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи вважаєте Ви за доцільне створення законодавчих актів щодо порядку та правил розміщення особистостей у пантеоні?

53 відповіді

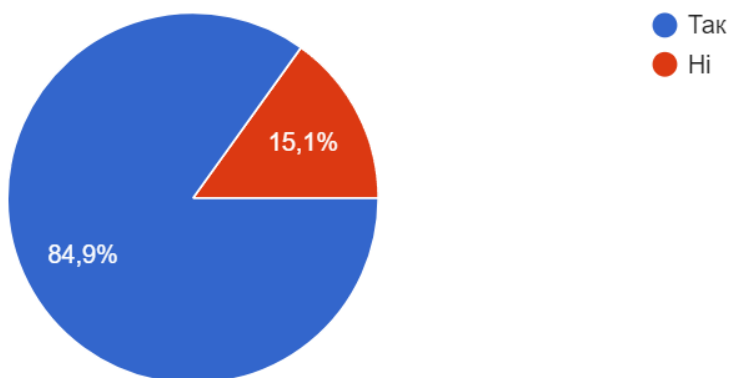

Рисунок 3.26. Рівень підтримки створення законодавчих актів щодо порядку та правил розміщення у Національному пантеоні

Джерело: Розробка автора

Чи підтримали б Ви облаштування водного об'єкту (до прикладу, джерела) на території комплексу?

53 відповіді

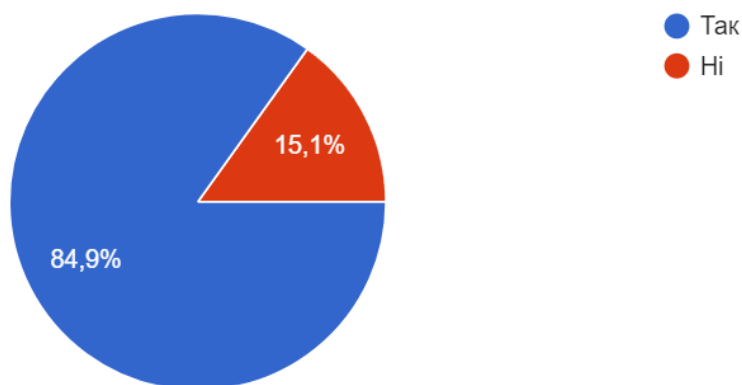

Рисунок 3.27. Рівень підтримки облаштування водного об'єкту на території Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи підтримали б Ви включення комплексу до дипломатичного протоколу міжнародних візитів до Києва?

53 відповіді

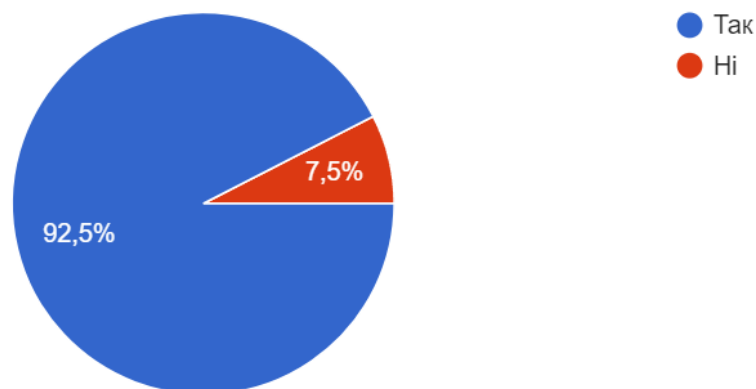

Рисунок 3.28. Рівень підтримки включення Національного пантеону до дипломатичного протоколу міжнародних візитів до Києва

Джерело: Розробка автора

Чи підтримали б Ви створення пам'яток на честь видатних подій та битв в історії українського народу на території комплексу?

53 відповіді

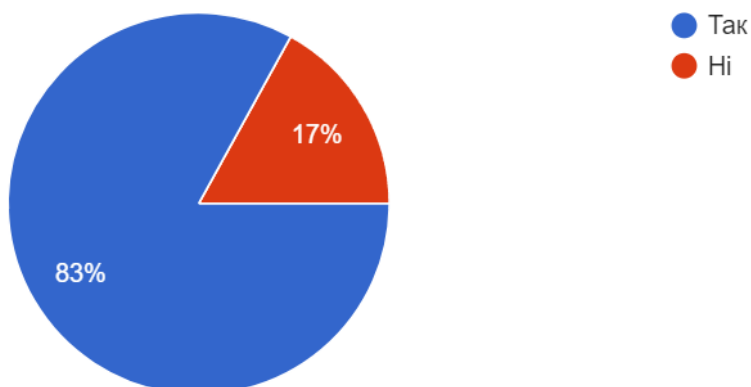

Рисунок 3.29. Рівень підтримки створення пам'яток на честь видатних подій та битв в історії українського народу на території Національного пантеону

Джерело: Розробка автора

Чи підтримали б Ви розділення комплексу на сектори задля полегшення навігації?

53 відповіді

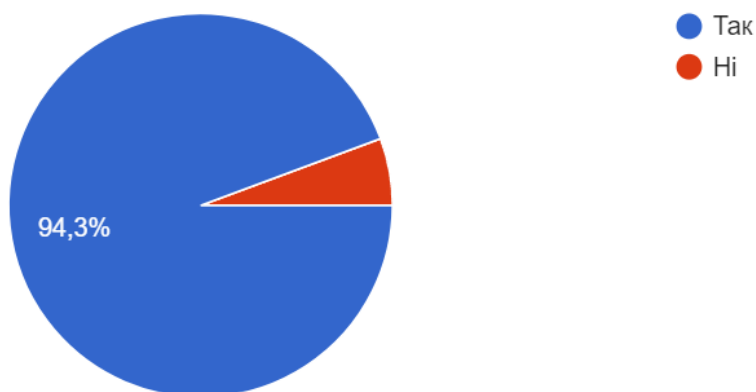

Рисунок 3.30. Рівень підтримки розділення Національного пантеону на сектори

Джерело: Розробка автора

Як часто Ви б відвідували Національний пантеон українських героїв?

53 відповіді

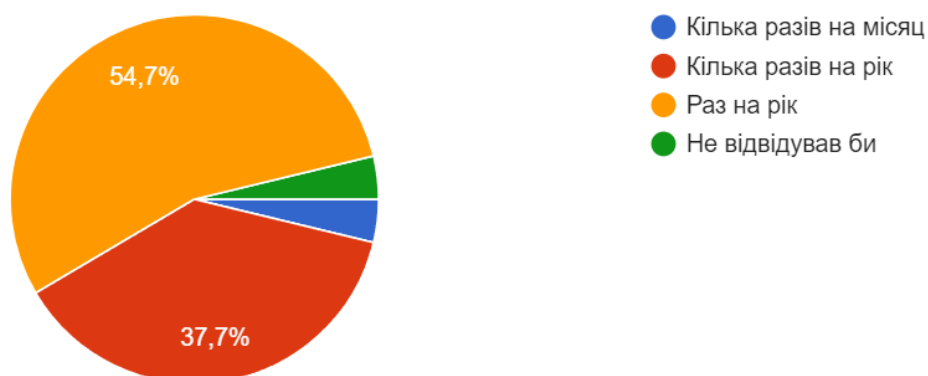

Рисунок 3.31. Частота потенційного відвідування комплексу респондентами

Джерело: Розробка автора

Чи готові були б ви донатити на облаштування та реставрацію такого місця?

53 відповіді

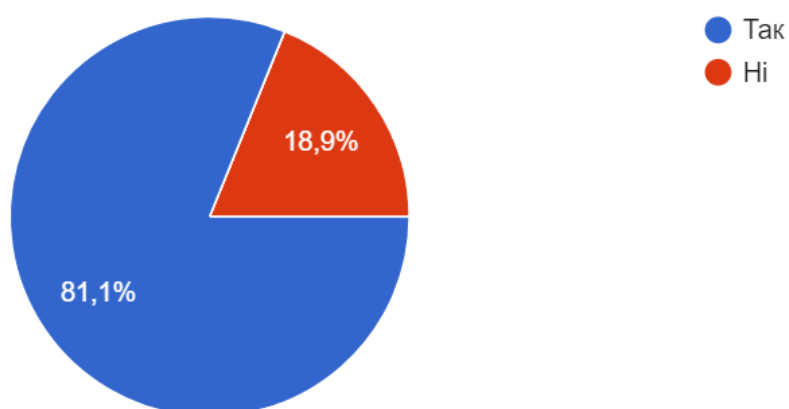

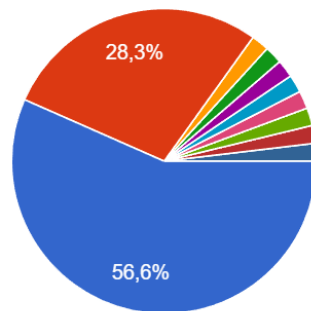
Рисунок 3.32. Рівень готовності донатити на потреби комплексу

Джерело: Розробка автора

На вашу думку, чи може дипломна робота мати вплив на органи влади?

 Копіювати

53 відповіді

- Так
- Ні
- Хотілось би аби мала вплив, тому щ...
- Можливо так. Скоріше розголос
- Тільки у випадку, якщо дипломна ро...
- Навряд, але пробувати варто
- Напрямую - ні, через можливі зміни у...
- Сподіваюся, що буде мати певний в...

▲ 1/2 ▼

Активация \

Чтобы активир

Рисунок 3.33. Думка респондентів стосовно потенційного впливу дипломної роботи на органи влади
Джерело: Розробка автора